

Katz Mózes

Életrajz

Katz Mózes kettesben él feleségével egy saját tulajdonában lévő, kétszoba-konyhás víkendházban, Kárpátalja központjában, Huszt városában. A ház előtt rengeteg virág és gyümölcsfa van, feleségének, Vera munkájának köszönhetően. Az udvart tetőként fedi be a szőlőlugas. A bútorok az 1960-as évekből valók. A falon fiaik és unokáik fényképei függnek. Mózes jó erőben lévő, zömök férfi, középmagas, látszik rajta, hogy kemény munkához szokott. Otthon ellenzős katonasapkát visel, el sem tudja képzelni, hogy lehetne otthon fedetlen fővel lenni. Nagyon szűkszavú, lassan, súlyosan ejti a szavakat. Arckifejezése komor. Csak akkor láttam mosolyt az arcán, amikor a két unokája, kisebbik fiának gyerekei átjöttek vendégségbe.

Legalább két nemzedéke a családomnak, apai és anyai ágon is Királyházán született, Huszt megyében, Kárpátalján [*Huszt vármegye nem volt, a község a huszti járás területén volt. Királyháza (korábban: Királyháza-Tölgyesfalva) – nagyközség volt Ugocsa vm.-ben, 1891-ben 1700, 1910-ben 3200 rutén lakossal, a trianoni békekötést követően Csehszlovákiához, a második világháború után a Szovjetunióhoz került, de 1939–1944 között átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. Ma Ukrajna része. – A szerk.*]. Az apai nagyapám, Katz Icik az 1870-es években született. Apám családjáról nem tudok semmit. Lehet, hogy jobb lehetőségek reményében elvándoroltak innen, de az is lehet, hogy mire megszülettem, már meghaltak. Etja nagymama szintén Királyházán született az 1880-as években. A nagymamám családjáról sem tudok semmit se, és azt sem tudom, mi volt a nagymama leánykori neve. A nagyapám fuvaros volt. Két pár lova volt és két szekere. A fuvarozás nem sokat hozott a konyhára, de azért el tudta tartani a családját, pedig sok gyereke volt. A nagymama nem dolgozott, mint ahogy akkoriban a férjezett zsidó asszonyok többsége sem dolgozott.

Királyháza nagy falu volt, lakosságának több mint a fele zsidó volt, csak nős férfiből volt vagy nyolcvan. Minden családban nagyon sok gyerek volt, a nagyapám családja sem volt kivétel. Két zsinagóga volt a faluban. Azelőtt egy volt, de a gazdag zsidók nem akartak egy zsinagógába járni a szegényekkel. Az apám azt mesélte, hogy a zsinagógában örökké veszekedtek valamin, a szegények szemrehányást tettek a gazdagoknak, azok meg kemény hangon szóltak vissza. A zsinagógában szinte minden ima veszekedéssel végződött. A végén a gazdagoknak elege lett ebből, és építettek maguknak egy külön zsinagógát a Tisza túlsó partján. Ez még a születésem előtt történt. Mind a két zsinagóga nagy, kétszintes zsinagóga volt. A városokban a hászidoknak is és az ortodoxoknak is volt zsinagógájuk. De mi falun éltünk, nálunk nem voltak ortodoxok. Az itteni zsidók iparosok, kereskedők voltak. A legszegényebbek kivételével minden családnak volt egy darab földje. A zsidók csak a saját család ellátására termesztettek növényeket, és állatokat sem tartottak eladásra. Királyházán a zsidóknak olyan húsz százaléka élt jól, voltak nagybirtokosok, gazdagok [lásd: a földművelés szerepe]. A többiek nyomorogtak.

Királyházán vallásos zsidók éltek, mindenki tartotta magát a zsidó hagyományokhoz. Elképzelhetetlen lett volna, hogy egy zsidó ne tartsa meg a szombatot, vagy hogy az ünnepen ne menjen el a zsinagógába. A szombatot is, az ünnepeket is megtartotta az egész falu. A boltok is

zárva voltak szombaton, a műhelyek is [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Minden zsidó betartotta a kásrutot [lásd: étkezési törvények; kóser háztartás]. Több sojhet [sakter] is volt a faluban. A zsidók szárnyasokat ettek: csirkét, ludat, ritkábban libát. Ha marhát vagy borjút vágtak, a zsidók csak az állat első feléből ehettek, a hátsó felét pedig eladták a boltban a nem zsidóknak [A négylábú állatok hátsó részében fut végig az ún. „gid hánáse” (ülőideg vagy szökőin), amelyet Jákov anygallal vívott harca nyomán nem szabad elfogyasztani. Ha ezt az inat szakszerűen eltávolítják az állat hátsó feléből, akkor a maradékot meg lehet enni, de az áskénáz országokban nagyon kevesen tudják, hogyan kell az inat eltávolítani. Emiatt pl. Magyarországon is inkább az volt a szokás, hogy az egész hátsó részt eladták a nem zsidóknak. Mindazonáltal ha valaki ért a szakszerű eltávolításhoz, akkor a hátsó rész maradéka kóser. (Ráadásul a négylábú állatok hátsó része a drágább hús, az eleje csontosabb, ezért olcsóbb.) – A szerk.]. Mindent nagyon szigorúan vettek. Minden zsinagógának saját rabbija volt, és volt egy főrabbi két-három falvanként. Őhozzá mentek el a vitás ügyekkel a szomszédok, ő döntött a falu minden dolgában. Például ha egy fa nőtt ott, ahol házat akartak építeni, akkor el kellett menni a rabbihoz, hogy engedélyezze a fa kivágását. Hát ilyenek voltak a törvények, ilyeneknek kellett lenniük a Talmud szerint. Mi pedig ezek szerint a törvények szerint éltünk. A nőknek, miután férjhez mentek, kötelező volt levágniuk a hajukat, és parókat kellett viselniük. A férfiak sem járhattak fedetlen fővel. Az utcán simléderes sapkát vagy kalapot hordtak, otthon meg kötelező volt kipát viselni. Ki nem ment volna valaki az utcára fedetlen fővel. A férfiak hétköznapi sötét nadrágban jártak, és kalapot hordtak. A nők hosszú ruhát hordtak, nem világosat, de azért nem kellett egészen sötétnek lennie sem [lásd: zsidó öltözködési szabályok].

A zsidók egymás közt jiddisül beszéltek, a nem zsidókkal a helyi tájszólásban, ruszinul. A ruszin alapja az ukrán nyelv, amibe cseh, magyar és német szavakat kevertek. A háború előtt Kárpátalján nem volt antiszemitizmus. Huszt megyében [*Huszt nem megye, hanem járás volt.* – A szerk.] éltek románok, magyarok, csehek, ukránok, zsidók, együtt élt minden nemzetiség, semmiféle ellenségeskedés nem volt. Mind jó barátságban voltak, a szomszédok segítettek egymásnak. Nem nemzetiség szerint osztályozták egymást az emberek sem Ausztria-Magyarországon, sem a csehek idején [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság].

A nagyapámnak egyszerű földszintes háza volt, mint a legtöbb falusinak. A házakat vályogból építették. Szalmát, búza- és rozsszalmát apróra zúztak, és elkeverték az agyaggal. Ebből a keverékből téglákat formáztak, és kiszáritották a napon. Az ilyen téglák nagyon tartósak voltak. Mivel a házak többsége vályogból épült, csak a gazdagok építkeztek téglából. A nagyapám háza is vályogból épült. Az utcai bejárat felől egy kisebbfajta pitvar volt [A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a pitvar 'parasztházban udvarról, tornácról nyíló helyiség'. – A szerk.]. A ház központja a hatalmas konyha volt, ahol volt egy óriási sparhelt, amelyik fűtötte az egyik szobát is [Valószínűleg nem vaslemezről készült sparhelt volt ez, hanem inkább az elődje, az ún. csikótűzhely. – A szerk.]. Ezen főzték az ételt, ezzel fűtötték a konyhát és a szomszéd szobát. A másik szobában volt egy kisebbfajta kályha, azzal fűtöttek. Fával meg rőzsével tüzeltünk a kályhában és a kemencében. Az udvaron kút volt. A ház mögött álltak a gazdasági épületek: fészer, lóistálló, tyúkól. Volt a ház mögött egy kisebb gyümölcsöskert és egy veteményeskert is, ahol a nagymama zöldségeket termesztett otthonra.

A falu mögötti föld föl volt parcellázva. A nagypapának is volt ott telke. Burgonyát, kukoricát, babot, hagymát és egyéb zöldségeket termesztettek ott, és miután betakarították, a veremben

tárolták télire. A család mindegyik nőtagja dolgozott a földön, a lányok egész kiskoruktól segítettek a nagymamának.

A nagypapának és a nagymamának tizenegy gyereke volt: négy lány, hét fiú. Nem emlékszem, mikor születtek, csak apám születési évét tudom, és a legfiatalabb öccsét, Mojsét. Másfél-két évenként születtek a gyerekek. A legidősebb Rivka néném volt. Őutána, 1905-ben született az apám, Aser. Azután négy fivér jött. Joszif, Lejb, Sapsza és Dávid. Azután lányok születtek, Szúra és Bejle, és a legkisebb fiúk, Smuil és Mojse. Mojse, a legkisebb 1924-ben született Királyházán, és mindössze két évvel volt idősebb nálam.

Apám és a fivérei héderben tanultak. Királyházán három héder volt. A lányok nem jártak héderbe. Ha a szülők egy kicsit gazdagabbak voltak, fogadtak egy házitánítót a lányok mellé, hogy tanítsa őket otthon. A szegények lányai pedig műveltség nélkül is jól megvoltak. Kívülről betanulták az imákat. A legfontosabb egy nőnek, hogy jó háziasszony legyen, jó feleség és jó anya, a többi nem érdekes.

Amikor a fiúk betöltötték a tizenharmadik évüket, a bár micvó után nekiláttak szakmát tanulni. Vagy odaadták a gyerekeket valaki mellé, vagy az apjuk tanította őket. A nagypapám, Icik a fuvaros mesterségre tanította a fiait. Apám is és minden fivére fuvaros lett. Mindegyiknek voltak saját lovai, saját kocsija. Királyházától harminc kilométerre volt egy falu, Nyizsnyij Bisztrij [*korábban: Alsóbisztra – az egykori Máramaros vm. Huszti járásában lévő, rutén lakosságú kisközség a századfordulón 1700 lelket számlált. – A szerk.*], ahol volt egy nagy fűrészüzem, aminek a tulajdonosai lengyelországi zsidók voltak. Volt hatósági erdővágási engedélyük, és ezen a fűrésztelepen dolgozták föl a fatörzseket. Nyizsnyij Bisztrijból Husztra szállították a faanyagot, ott volt a vasútállomás. Huszton a fát vagonba rakták, és továbbküldték a lengyel Danzig városába [*ma: Gdańsk*]. Ott is Icik bácsi, apám és a fivérei dolgoztak. Nehéz munka volt, de legalább volt munka.

Apám legidősebb nővére, Rivka férjhez ment. A férje az egyik szomszédos faluban lakott, a házasságkötés után Rivka odaköltözött hozzá. Dvojre is férjhez ment, ők Királyházán laktak. Dvojre férje volt az egyik sojhet [sakter] Királyházán. Apám többi testvérének nem volt családja, a szülői házban éltek mindannyian. Szúrárt egy varrónőhöz adták tanulni, ő aztán varrónőként kereste a kenyerét. A faluban nem lehetett készruhát kapni, de árultak ruhaanyagot. Szúrának sok megrendelője volt, nem keresett rosszul. Bejle a nagymamának segített a gazdaságban.

Az anyám szülei is királyházi származásúak voltak. Lázár Lazarovics nagypapám az 1870-es években született. Úgy gondolom, hogy Etja nagymama, az anyám édesanyja egyidős volt vele. Nem tudom, mi volt a nagymamám leánykori neve, és soha senkit nem láttam a családjából. Anyám szüleinek ugyanabban az utcában volt a háza, mint Icik nagypapának, és nagyjából ugyanolyan is volt az anyai nagyszüleim háza, mint az apai nagyszülőké.

Lázár nagypapának saját könyvkötő műhelye volt. A műhely az utca felőli szobában volt. Egyedül dolgozott, segédek nélkül is elboldogult. Ha meg nem volt megrendelés, járta a falvakat, városokat, és gyűjtötte a megrendelőket. A nagymama [*az anyai nagymama*] háztartásbeli volt. Lázár nagypapának több földje volt, mint apám szüleinek, úgyhogy az anyám családja nagyobb anyagi biztonságban élt. Anyám szülei is vallásosak voltak, mindig megtartották a szombatot, megemlékeztek a zsidó ünnepekről, tartották magukat a hagyományokhoz. Otthon csak jiddisül

beszéltek.

Anyámék négyen voltak testvérek. A legidősebbet Rivkának hívták, anyám, Hendl a második gyerek volt, 1904-ben született. A harmadik Nahman volt, és volt egy húguk is, akinek a nevére nem emlékszem. Elsőnek Rivka néni ment férjhez. A férje egy Janovics nevezetű szabó volt. Rivka nem dolgozott. Királyházán éltek. Nahman sojhet [sakter] lett. Nahman is ott maradt Királyházán az esküvője után a családjával, és anyámék is Királyházán maradtak. A húguk, miután férjhez ment, átköltözött egy Kricsevo nevű helységbe, az is Kárpátalján van. Négyük közül csak Rivka élte túl a [második világ]háborút, a többiek meghaltak. Anyám húgát és a családját 1941-ben vitték el a németek az Ivano-Frankivszk-i területre, és ott elpusztították őket [Ivano-Frankivszk a hasonló nevű terület (oblaszty) székhelye (korábbi német, ill. lengyel neve: Stanislau / Stanisławów), a város Kamenyec-Podolszkij környékén van. Lásd: Kamenyec-Podolszkij-i vérengzés. – A szerk.] Anyám Nahman családjával együtt koncentrációs táborban pusztult el.

A szüleim gyermekkoruk óta ismerték egymást, hiszen egy utcában laktak. Még menyasszonykérőre [lásd: sadhen] sem volt szükség, a szüleik maguktól is megbeszéltek mindent. Természetesen zsidó esküvőjük volt [lásd: házasság, esküvői szertartás], ahogy illik, rabbival, hűpével. Akkoriban nem volt ám olyan, hogy csak úgy bejegyeztették magukat a falusi előljárásnál, és összeköltöztek. A szüleim esküvője előtt az anyai nagymamának adtak egy másik nevet, Bruhe-Etjának hívták attól fogva. Nem hívhatták mind a két nagymamát ugyanúgy, ez törvény volt, amit meg kellett tartani [Minhág, azaz szokás, hogy egy családban feleség és anyósa, valamint férj és apósa ne viselje ugyanazt a nevet. (Ugyanakkor két anyóst vagy két apóst a minhág szerint is hívhatnak ugyanúgy.) A minhág egy 12-13. századi askenázi rabbinál, Juda Hechaszidnál található meg. A hagyomány alapja valószínűleg a szülők tiszteletének micvája: ha a vőlegény a menyasszonyát szólítja, valaki még azt gondolhatja, hogy saját anyját szólítja, márpedig a háláhá szerint senki nem szólíthatja nevén a szüleit. És még az illetőnek az anyja maga is hiheti azt, hogy a fia őt, nem pedig a menyét szólítja meg.] Az interjúalany ez esetben valószínűleg annak a tanúja, hogy egy minhágot hászid környezetben szokásos eljárással tovább bővítettek, „szigorítottak”. – A szerk.]

Mindkét nagyapa igyekezett segíteni a fiataloknak az induláskor. Az esküvőre Icik nagypapa elkerített négyszáz négyzetméter földet a szüleimnek a saját háza mellett, hogy a szüleim tudjanak építkezni. Anyám apja, Lázár nagypapa pedig egy darab földet adott anyámnak hozományba. Úgyhogy apám a szülei háza mellett kezdett építkezni. Vályogból építkezett. Jó nagyra alapozta a házat, de a háborúig csak a pitvart, a két szobát és a konyhát tudta befejezni. A második szoba még nem is volt teljesen kész. Apám épített egy nagy fészert, aminek leszedhető volt a teteje, hogy oda lehessen építeni a szukát.

Anyám, miután férjhez ment, parókát hordott. Apámnak se szakálla, se pajesza nem volt, csak bajusza. A zsidóknak nem volt szabad acélborotvával borotválkozniuk. Apámnak egy speciális krémje volt, ami leszedte a szőrszálakat. Bekente az arcát ezzel a krémmel, és azután egy fából készült lapátkával lekaparta a borostát [Apja valószínűleg razolt használt, amely sárga színű maró folyadék vagy kenőcs volt, borotválkozáshoz használták régen. Az arcra kenték, egy darabig rajta hagyták, aztán a szőrt fakéssel le lehetett kaparni. A hagyomány szerint az ortodox zsidó férfiaknak szakálluk van, mivel sem (fém)késsel, sem pengével nem szabad az arcot érinteni. Azok az ortodoxok, akik mégis szerettek volna borotválkozni, a razollal kerülték meg a tiltást. Lásd még:

szakáll. – A szerk.].

Mi heten voltunk testvérek. Én voltam az elsőszülött. 1925. december huszonötödikén születtem, de a születési anyakönyvi kivonatomban 1926 szerepel a születési évként. A zsidó nevem Mose, a cseh születési anyakönyvi kivonatomban Mózes van írva, így is hívtak egész életemben. A második Gitl húgom volt. Ő 1927-ben született, de 1929-ben anyakönyvezték. Azért sikeredett így, mert a körjegyző a másik faluban lakott, és nem volt rá idő, hogy elmenjenek hozzá, és bejegyeztessék a gyereket. Aztán a mama elkezdte azt csinálni, hogy az egyik gyereket egyáltalán nem regisztráltatta, várt, amíg megszületik a másik. Amikor pedig a másik gyerek is megszületett, ikreként anyakönyveztette őket. Így történt, hogy a családukban rajtam kívül három ikerpár volt. Gitl után 1929-ben megszületett Lea, azután Bejle, utána egy fiú, Jolman, azután megint két lány, Jente és Szúra. Bejle és Jolman 1929-ben lett bejegyezve, Jente és Szúra pedig 1935-ben.

Apám a házassága után is fuvarosként dolgozott a fűrészüzemben, mint legénykorában. Túl kevés földünk volt ahhoz, hogy eltartsa a családot. Pénzt kellett keresni. Apám három fuvar csinált egy héten: az egyik nap megrakta a szekereket Nyizsnyij Bisztrijben, másnap lerakta Huszton. A pénzt meg a következőképpen osztották be: az első fuvar díja elment zabra a lovaknak. A második fuvar díja elment szénára a lovaknak télire, a harmadik fuvar pedig, hacsak össze nem tört a szekér, vagy meg nem betegedtek a lovak, a családé volt, ebből éltünk. De anyám sem ült karba tett kézzel. Amikor a húgommal fölcseperedtünk, elküldött minket, hogy a tejeskannáinkkal járjuk a falut. Elmentünk azokhoz a gazdákhöz, akik tehenet tartottak, és ők fejtek egy kis tejet a kannáinkba. Nem mindegyikük volt zsidó, ezért anyám nem akarta, hogy a saját sajtárjukba fejjék a tejet, hiszen akkor a tej nem lett volna kóser. Én mentem a falu egyik végére, a húgom a másikra. Hazahoztuk anyámnak a bádoggakannákat tele tejjel. Anyám tejfölt, vaját, túrót, sajtot készített belőle. Hetente kétszer elgyalogolt Husztra, két nagy fonott kosárral. Huszton megvoltak a vevői, zsidók, akiknek anyám kóser tejtermékeket adott el. Nyolc kilométer volt az út Husztra, ráadásul mindannyian nehéz kosarakkal mentünk, és nyolc kilométer vissza. Amikor a vevők kifizették a mamát, leszámolta a pénzt a tejért, aztán vett nekünk, gyerekeknek fehér lisztből készült kiflit. Hogy örültünk neki! Abból, amit a szüleink kerestek, csak ennivalóra meg a lovaknak takarmányra tellett. Anyám hozományba kapott földjének egyik felén burgonyát termesztettünk, a másik felén kukoricát és babot. A földet mi magunk műveltük meg. Mindig sok munka volt a mezőn, tavasztól kezdve egészen az őszi betakarításig. Én voltam a legidősebb fiú, anyám fő támasza. Anyám pokrócba csavarta a legkisebb gyereket, a karjára vette, mi, gyerekek meg vittük az ásót, kapát. Kiértünk a mezőre, és nekiláttunk a munkának. Anyám lerakta a kistestvérünket egy bokor alá, és ő is munkához látott. Ha a gyerek sírni kezdett, a mama megetette, tisztába tette, és már jött is vissza hozzánk. Így dolgoztunk sötétedésig. Aztán fölvette a gyereket, összeszedtük a szerszámokat, és gyerünk haza. Mindannyian tudtuk, hogy amit termelünk, azt fogjuk enni a télen. Hát így éltünk mi, nem haltunk ugyan éhen, de jól se laktunk soha.

A szüleim vallásos emberek voltak, és minket is a zsidó tradícióknak megfelelően neveltek. Nálunk, otthon kötelező volt betartani a kásrutot. Tejterméket hússal soha nem kevertünk. Külön edényeink voltak. A boltban nem vettünk húst, csak a sojhetnél. Anyám maga sütötte a kenyeret egy egész hétre. Még mindig emlékszem gyermekkorom kukoricakenyerének az ízére. Ha nem tartott ki a saját kukoricánk, vettünk a boltban. A kukoricát a zsidó molnárnál őrlettük meg. Abból főztük a kukoricakását is.

A konyhában mindig meleg volt, mert volt ott egy nagy sparhelt, ahol aprófával tüzeltünk. Azon főztünk, és az melegítette a konyhát is. A szobákban kis kerek öntöttvas kályhák voltak. Kacsavagy lúdtollal töltött dunyha alatt aludtunk. Amikor eljött a lefekvés ideje, a mama begyújtott a sparheltba, hogy elég meleg legyen, amíg levetkőzünk és aludni megyünk. Több fát nem rakott a tűzre, úgyhogy az hamar ki is aludt. És bár a kályha kihűlt, a dunyha alatt már jó meleg volt, és reggelig nem kellett fagyoskodnunk. Időnként téglát melegítettünk a kályhán, aztán rongyokba csavartuk, és az ágyunkba raktuk, hogy fölmelegítse. Napközben mindnyájan a konyhában voltunk, ott mindig meleg volt. Még a télire szánt krumplit is a konyhában tartotta anyánk, hogy meg ne fagyjon. Akkoriban kemény fagyok voltak, mínusz harminc fokos hideg is előfordult, a varjak megfagytak repülés közben, és leestek a földre.

Pénteken reggel anyám bedagasztotta a tésztát a szombati bárheszhoz. Jó alaposan befűtötte a kemencét, aztán miután a bárhesz kisült, berakta a kemencébe a szombati sóletet cserépedényben. A kemence ajtaját agyaggal tapasztották be, és egész éjjelre otthagyták állni az ételt. Hiszen szombaton tilos főzni vagy megmelegíteni az ételt. Péntek este anyám meggyújtotta a gyertyákat [lásd: gyertyagyújtás; szombat], és elmondta az imát fölöttük. Ezután asztalhoz ültünk. Apám megáldotta az ételt, és hozzáláttunk a vacsorához. Anyánk igyekezett minél ízletesebbre csinálni az ételt, hogy különbözzön a hétköznapiétól. Amikor szombaton megjöttünk a zsinagógából, anyám kivette a lábast a kemencéből. Apám fölolvasta az imát, és megebédeltünk. Szombaton anyám sem a petróleumlámpát nem gyújtotta meg, sem tüzet nem gyújtott a kemencében. Az ukrán szomszédasszony jött át olyankor [lásd: sábesz gój]. Kalácsot vagy valami apróságot adtak neki, ő pedig befűtött a kályhákba, meggyújtotta a lámpákat. Akkoriban szigorúan vették ezt. Szombaton még a kútról sem hozhatott az ember vizet, hogy megitassa a lovakat. A kút Icik nagyapánál volt, az udvaron. Szombatra átvittük hozzá a lovakat, hogy közvetlenül a kútból ihassanak.

Megtartottunk otthon minden zsidó ünnepet, ahogy mindenki a faluban. A pészahi maceszt az asszonyok maguk sütötték. Az ünnephez való előkészület azzal kezdődött, hogy a zsidók kibérelték az egyik malmot. Ott mindent átmostak, átrostáltak, hogy tiszta legyen, ne legyen homec. Aztán hívták a rabbit, hogy ellenőrizze, és megadja az engedélyt a maceszsütéshez. Azután vettek első osztályú búzát, és megőrölték. A faluban volt két-három nagyobb ház, ahol két kemence is volt a konyhában. Itt gyűltek össze az emberek. Mindenki dolgozott, az asszonyok a tésztát dagasztották és nyújtották, a férfiak a maceszt rakták a sütőbe. Ez több napig is eltartott, sok maceszt sütöttek, hogy minden családnak jusson mind a nyolc napra. A macesz nem olyan volt, mint manapság, nem finomra őrölt, fehér lisztből, hanem durva búzalisztből készült.

Sokszor előfordult, hogy nem volt elég fazék és palacsintasütő. Olyankor egy nagy üstöt állítottak föl az udvaron, tüzet gyújtottak alá, és belerakták az előzőleg megmosott és megtisztított hétköznapi edényeket [*Vagyis nem volt külön pészahi edény, vagy legalábbis nem volt elég pészahi edény. – A szerk.*]. Még fölizzított köveket is dobtak a katlanba, hogy jobban fölforrjon a víz. Még a legszegényebb családok is azon voltak, hogy Pészahkor kerüljön az asztalra töltött hal [lásd: halételek], tyúkhúsleves, libahús, és legyen elég libaszír a főzéshez. Mi csirkét is tartottunk, libát is hizlaltunk. A libákat ősszel vágtuk le. A májukat anyám elvitte Husztra, eladta a gazdagoknak, mivel ez különleges csemegének számított, és sokba került. Anyám a húst egy nagy hordóban sózta be, amely az udvaron állt. Minden pénteken vett ki húst a hordóból a szombati sólethez, de nem sokat, hogy kitartson tavaszig. Pészahkor libahússal csinálta a sóletet.

Kiolvastotta a libazsírt, és egy külön edényben tartotta, hogy kóser legyen. Pészahkor mindenki ilyen zsírral főzött. Anyám latkeszt főzött, krumplilepényt, maceszgombócot, töltött halat és sárgarépás cimeszt [A pészahi krumplis latkeszhez reszelt krumplit kevernek össze reszelt hagymával, tojással, maceszdarával, sóval, borssal, és palacsintasütőben, olajban mindkét oldalát kisütik. A cimesz lényegében köretféle: libazsírban kissé megpirított gersli, amelyet vízben főznek meg borssal és szerecsendióval ízesítve, sárgarépával és krumplival, valamint pici cukorral. – A szerk.]. Pészahra nem süttünk semmit, mert rendes lisztből nem volt szabad sütni, az a liszt pedig, amit a maceszunkhoz őröltek, nem volt jó liszt, túl durva volt.

Pészah első napján mindenki elment a zsinagógába. Este volt az első húsvéti széder. Az asztal ünnepi módon volt megterítve. Az ajtót tárva-nyitva hagyták, hogy be tudjon jönni Illés próféta. Apám ült az asztalfőn fehér ruhában [lásd: kitli]. Ilyen ruhát hordanak a férfiak Pészahkor és Jom Kipurkor. Föltettem apának a négy kérdést: miért eszünk mi ezen a napon fekvé, miért eszünk mi ezen a napon csak maceszt és kenyeret nem, miért eszünk mi ezen a napon keserű fűszereket, miért iszunk mi ezen a napon négy pohár bort [lásd: má nistáná]. A kérdéseket héberül tettem föl, apám pedig héberül válaszolta meg őket. Aztán fölolvastott a Tórából, mi pedig hallgattuk őt. Én értettem is, mit mondott apám, a többi gyerek csak hallgatta. Senki, még a legkisebbek sem mentek el aludni, amíg a szédereste véget nem ért. [Általában a legkisebb gyerek teszi fel a négy kérdést, de ez nem háláhá (törvény), hanem minhág (szokás). Pedagógiai jelentősége van, miként az egész szédernek a gyerekek tanítása a célja, a kivonulás történetének elmesélése, továbbadása generációról generációra. Ha egy családban a legkisebb gyermek nem tud még beszélni, vagy még nem fogja fel, amit mond, esetleg a családfő héberül vezeti a szédert, és a legkisebb gyerek még nem tud héberül, kérdezhet a nagyobb is. Ebben a családban vagy nagyon kicsi volt a „legkisebb gyerek”, vagy fontosabb volt, hogy a széder nyelve a héber. – A szerk.] A széder alatt mindenkinek meg kellett innia négy pohár bort, még a gyerekeknek is. A gyerekek poharai egészen kicsik voltak. Nem ittuk ki az egész pohárral, hanem először ittunk egy keveset, a többit felöntöttük vízzel. Az utolsó poharat azonban fenéig ki kellett inni. Az asztal közepén állt a legnagyobb pohár Illés prófétának. Imádkoztunk, és húsvéti dalokat énekeltünk.

Ros Hásáná ünnepén mind elmentünk a zsinagógába. Ezen a napon az asztalon almának és méznek kellett lennie, amit azért ettünk, hogy édes és jó legyen az új évünk [A méz a bibliai idők óta az élet édességét és jóságát jelképezi. A manna is – mely a pusztai vándorlás alatt az égből hullott – édes volt, mint a méz. Eredetileg datolyából készítették, de a posztbiblikus időkben már a méhek által készített mézet tekintik méznek. Bár a méh nem kóser állat, mégis engedélyezik a törvények a méz fogyasztását, mert a méz nem tekinthető a méh testrészének. – A szerk.]. Jom Kipur ünnepén minden felnőttnek kötelező volt böjtölnie. A kisebb gyerekek nem tartották meg a böjtöt. Körülbelül nyolcéves kortól a gyerekek fél napot böjtöltek, tizenkét éves kortól pedig egész nap, mint a felnőttek [A micvákra szoktatás folyamatosan történik. A komolyabb gyerekeket egy évvel a bár micvó előtt már úgy kezelik, mintha valóban köteles lenne a micvákra. E mögött az a megfontolás áll, hogy a bár micvó után, amikor már „következményei” vannak a micvák megszegésének, a parancsolatok betartása automatikus, megszokott és begyakorlott dolog legyen, és a már micvaköteles ember ne vétkezzen. A Jom Kipur előírásai különösen szigorúak, ezért a micvára szoktatás is komolyabb. – A szerk.]. Az ünnep előestéjén minden zsidó családban kötelező volt elvégezni a kápóreszt. A lányok és asszonyok egy fehér tyúkot vettek magukhoz, a fiúk és a férfiak pedig egy fehér kakast. A madarat meg kellett forgatni a fejük fölött, miközben ezeket a

szavakat ejtették ki: „Legyél te az én váltságdíjam!” Jó alaposan bevacsoráltak, amíg meg nem jelent az égen az első csillag, mert akkor elkezdődött az egész napos böjt. Másnap a felnőttek és a nagykorú gyerekek egész nap a zsinagógában imádkoztak, míg csak föl nem tűntek az első csillagok.

Szukot ünnepén mindig építettek szukát. Nálunk apám a fészere elhúzható tetőt eszkábált, amit Szukotkor leszedtünk, és a tetőlécekre nádat raktunk. Mi, gyerekek színes papírokkal és virágokkal díszítettük föl a szukát. Anyánk fölállította a szukában az asztalt, és az ünnep alatt végig csak ott ettünk, és ott imádkoztunk.

Purimkor már kora reggel elment mindenki a zsinagógába. Aztán elkezdődött a sürgés-forgás, mindenki sláchmóneszt küldött a szomszédoknak, rokonoknak. Házról házra szaladgáltak a gyerekek tálcákkal, a tálcákon nyalánkságok. Anyám mindig sokat sült Purimra, a család nagy volt, mindenkinek kellett küldeni kóstolót. Nekünk is hoztak a rokonok. Valószínűleg ez volt az egyetlen olyan nap az év során, amikor teleehettük magunkat édességgel. Utána meg a gyerekek házról házra jártak, és eljátszották a purimspílt [lásd: Purim spiel], amiért édességet vagy aprópénzt adtak.

Volt még egy ünnep Királyházán, amikor összegyűlt az egész falu, ez pedig a zsidó esküvő volt. Pontosan tudom, hogyan folytak le az ilyen esküvők. Ha a vőlegény más faluból való volt, a fiatal legények és fiúk összegyűltek, és elébe mentek szekéren, hogy még a falu határán túl találkozzanak vele. Elkapták, és nem engedték el addig, amíg a menyasszony családja nem adott érte váltságdíjat. A váltságdíj általában három üveg vodka volt. Akkor a vőlegényt elengedték, de ő még nem mehetett el a menyasszonyhoz. Elvitték a menyasszony valamelyik rokonának a házába. Ott meg volt terítve az asztal, összegyűltek a férfiak, énekeltek, ittak. A menyasszony otthon volt, a szülei házában. Korán reggel elment a mikvébe, ahol az asszonyok megmosdatták, levágták a haját. Aztán lassan összegyűltek a menyasszony otthonában a barátnők, hogy esküvői ruhába öltöztessék, és földíszítették virággal. Akkor jött az anyja és a vőlegény anyja, hogy a hüpe alá vezessék. A hüpét többnyire a ház udvarán állították föl. Beástak a földbe négy oszlopot, ráborították a táleszt, a földre pedig szőnyeget terítettek. Odavezették a menyasszonyt, a menyasszony apja és a vőlegény apja pedig a vőlegényt vezette oda. A hüpe mellett gyűltek össze az emberek. A rabbi vagy a házán [lásd: kántor] vezette le az esküvői ceremóniát. Aztán hozott a menyasszonynak egy pohár bort, megitta. Ezt a poharat szét kellett törni. Ezzel végződött a hüpe alatti szertartás. Általában pénteken rendezték meg az esküvőket. Pénteken csinálták a hüpét, szombaton a vendégséget, este pedig a táncot. Mindenki bement a szobába, ahol terített asztalnál ettek-ittak az emberek. Természetesen minden étel kóser volt, másképp nem is lehetett. Az esthajnalcsillag megjelenéséig, a sábat végéig ettek. Azután táncolni kezdtek. Az első táncot a férjével táncolta az ifjú ara, a másodikat a rabbival, azután pedig a legnagyobb tiszteletnek örvendő vendégekkel. De a férjén kívül senki, még a rabbi sem foghatta meg a menyasszony kezét. Így hát az egyik kezében tartott a menyasszony egy zsebkendőt, aminek a másik csücskét tartotta a táncpartnere. A vendégek is táncoltak, a lányok lányokkal, a fiúk pedig fiúkkal. Akkor már kevesebbet ettek, inkább ittak. De senki sem volt részeg, mindenki tudta a mértéket, és nem szégyenítette meg magát.

Én is, mint a többi zsidó fiú Királyházán, a héderbe jártam. A lányok nem jártak héderbe. Hatévesen adtak minket a héderbe, és azzal egy időben elkezdtük az általános iskolát is [lásd: Iskolarendszer

Csehszlovákiában a két háború között]. Az iskolában reggel kilenc órakor kezdődött a tanítás. Hajnalban, reggel hatra mentünk a héderbe. Ez azért télen igencsak nehéz volt, amikor az utcán még sötét volt. Nyolc óráig voltunk a héderben, akkor a melamed hazaengedett minket, hogy megreggelizzünk, és már rohantunk is az iskolába. Délig tanultunk ott, aztán hazamentünk enni, és megint a héder. Már sötétedett, amikor a héderből hazaértünk. A héderben csak hébert tanultunk, meg a Tórát. A Tórát héberül kellett olvasni, és le kellett fordítani jiddisre. Az iskolában pedig azokat a tantárgyakat tanultuk, amiket egy normális általános iskolában tanítanak. A tanárok az iskolában tudták, hogy minket nagyon leterhel a héder, azon voltak, hogy semmit se adjanak föl otthonra, és minél több dolgot át tudjunk venni az órákon. A lánytestvéreim és az öcsém is ebbe az iskolába jártak. Az iskolában mindenféle nációhoz tartozó gyerekek voltak: zsidók, magyarok, csehek, ukránok. És soha nem tapasztaltam semmiféle antiszemitizmust, sem a társaim, sem a tanárok részéről.

Tizenhárom éves koromig tanultam az iskolában és a héderben. Amikor betöltöttem a tizenharmadik évemet, bár micvóm volt. A születésnapomra következő szombati napon a zsinagógában fölhívtak a Tórához. Erre a napra új öltönyt kaptam, ez volt életem első öltönye. A melameddel fölkészültünk a Tóra-szakaszból, én pedig elolvastam, és az imát is végigolvastam. Azzal kész is, semmilyen vacsorát nem rendeztek, semmi ünneplés nem volt. A születésnapot sem tartottuk meg soha. Így hát leéltem hetvenhét évet, és egyszer sem ünnepeltem meg a saját születésnapomat. Nálunk ez nem volt szokás [*A bár micvá után szokás, de nem kötelező kis ünnepséget szervezni. Hogy egy család rendez-e ilyet vagy nem, a család anyagi helyzetétől, az adott közösség szokásaitól vagy a szülők vérmérsékletétől függ. – A szerk.*]

1939 márciusában hatalomra kerültek a magyarok [lásd: Kárpátalja elfoglalása. *Királyháza azonban, ahol ők éltek, már 1938 késő őszén, az első bécsi döntéssel visszakerült átmenetileg Magyarországhoz. – A szerk.*]. A felnőttek emlékeztek rá, hogy Ausztria–Magyarország alatt jól éltek, és a többségnek nem voltak ellenérzései a magyarok visszatérésével kapcsolatban. De már tartott a háború, Magyarország a fasiszta Németország szövetségese volt, a németek utasították a magyarokat. Nem sokkal ez után már mindenki érezhette az antiszemitizmust. Megjelentek a magyar csendőrök, akik bemehettek akármelyik házba, követelhatték, a házigazda pénzét, és akár meg is verhették. Ritkán ugyan, de azért előfordult ilyesmi. Egyre nehezebb lett az élet. A magyarok elkezdtek az élelmiszerjegyek kibocsátását [lásd: jegyrendszer Magyarországon 1940–1951]. Mindenki megkapta az őt megillető részt az élelmiszerjegyekből, függetlenül attól, hogy melyik nemzetiséghez tartozott. A zsidóknak megtiltották, hogy boltjuk vagy műhelyük legyen. Új tulajdonosnak kellett őket átadni, különben az állam tette rá a kezét. Mi szegények voltunk, úgyhogy ez minket nem érintett. Igaz, apámtól elvettek két lovat, és kivitték őket a frontra, de pár hónap múlva visszaadták.

1939 nyarán meghalt Icik nagypapa, az apám apja. A királyházi zsidó temetőben temették el zsidó szertartás szerint [lásd: temetés; temető]. Majdnem minden faluban volt külön zsidó temető. Minden királyházi zsidó ott volt a temetésén, ott volt annak a zsinagógának a rabbija is, amelyikbe a nagypapa járt. Apám kádist olvasott föl a nagyapa felett. Etja nagymama süvet ült [lásd: gyász], a többiek nem tehették, nem lehetett meglenni egy egész hétig munka nélkül. 1940 késő őszén meghalt Bruhe-Etja nagymama, az anyai nagyanyám. Természetesen őneki is zsidó temetése volt. A nagypapának és a nagymamának megmaradt a sírköve. Igaz ugyan, hogy az azóta eltelt idő alatt a betűk elszíneződtek, de magukat a köveket senki nem bántotta.

1939-ben a németek lerohanták Lengyelországot. Huszton és a környékén megjelentek az első lengyel menekültek. De zsidók nem voltak köztük, a lengyel keresztények menekültek el. Arról, hogy a németek megsemmisítik a lengyelországi zsidókat, mi nem tudtunk, hiszen falun nem volt se újság, se rádió. De valamiféle hírek, úgy látszik, mégiscsak eljutottak hozzánk. 1940-től Kárpátaljáról sokan elmenekültek, köztük zsidók is, az akkori Szovjetunió határain túlra. Nem akartak fasiszta uralom alatt élni, és azt remélték, hogy a Szovjetunióban nyugodtan és boldogan élhetnek. Ez nem így sikerült. A határon elfogták őket a határőrök, és küldték őket északra, a Gulagra. Az embereket megölte a hideg, az éhínség, a betegségek, az erejükön fölüli munka és az elviselhetetlen állapotok. Alig élte túl valaki.

1941-ben apámat elvitték egy magyar munkaszolgálatos zászlóaljba. Akkor már a zsidókat nem hívták be normál katonai szolgálatra, csak a munkaszolgálatos zászlóaljakhoz. Miután apám elment, félbe kellett hagynom az iskolát, segíteni kellett anyámnak *[1941-ben 15 éves volt, tehát már nem általános iskolába járt. Nem tudni, milyen iskolát kellett félbehagynia. – A szerk.]*. Mielőtt apám elment munkaszolgálatra, megbeszélte egy öreg zsidóval, hogy elmegy majd a lovakkal a fűrészüzembe, anyám meg kifizeti a bejövő összegből. Korán reggel befogtuk a lovakat, és vártunk, amíg vissza nem hozta őket. Aztán történt egyszer, hogy az anyámmal befogtuk a lovakat, egész reggel vártuk, de nem jött. Anyám már vissza akarta vezetni őket az istállóba és megetetni, engem pedig el akart küldeni az öreghez, hogy megtudjam, mi történt, miért nem jött. De én a szünidő alatt már segítettam apámnak, és ismertem már ezt a munkát. Azt mondtam anyámnak, hogy magam megyek a lovakkal. Ez volt az én első önálló munkanapom, és ettől kezdve én magam jártam el a lovakkal. Megérkeztem a fűrészüzemhez. Igyekeztem minél korábban odaérni, mert különben sokáig kellett várnom a sorban a berakodásra. Aki előbb ért oda, annak előbb adtak. A brigádvezető odavezetett a farakásokhoz, és megmondta, mennyi deszkát kell elvinni. Rakodómunkás nem volt. Két és fél köbméter bükkfadeszkát kellett elvinni a vállamon a rakástól a szekérig, azután fölmászni a szekérre, és akkurátusan elfektetni őket. Királyháza olyan harminc kilométerre volt. Visszaúton már nem a szekérre ültem, de a lovaknak még így is nehéz volt. A szekér mellett mentem, és kantárszáron vezettem a lovakat. Természetesen könnyebb lett volna mennem, ha a szekérrúdba kapaszkodom, de túl kicsi voltam hozzá, és nem tudtam volna megtartani a lovakat. Az út egy részét az országúton tettük meg, úgy könnyebb volt.

De aztán néhányszor át kellett menni a keskeny nyomtávú vasútvonalon, és a lovak elakadtak. Eljöttem Izába, ami öt kilométerre van Királyházától, otthagytam a szekeret, a lovakat pedig hazavezettem. Éjszaka két-három óra körül értünk haza. Anyám adott vacsorát, és kiment az istállóba, levenni a lovakról a szerszámot, megetetni, megitatni őket. Másnap reggel is nagyon korán keltem, mert el kellett menni a lovakkal Izába, befogni őket a szekérbe, és elmenni Husztig. Huszton megint a berakodás következett, berakodtunk a vagonba vagy a raktárba, ahová mondták. Hát mit mondjak, nagyon nyomorúságosan éltünk! De vidáman, mert mindegyikünk tarthatta a szombatot, az ünnepeket, és nem volt semmiféle vallástilalom.

1941 júniusában Németország megtámadta a Szovjetuniót [lásd: Nagy Honvédő Háború]. Amikor a németek bevonultak az Ivano-Frankivszk-i területre [*oblaszty*], elkezdődött a zsidók tömeges megsemmisítése. Akkor mi még semmit sem tudtunk erről, csak a háború után értesültünk a történetekről. Akkor kezdték elvinni a zsidókat Királyházáról. Lázár nagypapát nem vitték el, de rajta kívül az egész családkunkat elvitték. Vonatra raktak és elvittek minket egy faluba, ami már a szovjet határnál volt. Amikor a vonat megállt, láttuk, hogy az erdőben a határ mentén kunyhók voltak

építve, a kunyhók mellett pedig zsidók járkáltak. Onnan átszállították őket Ivano-Frankivszkra, és megölték őket. Kiszállítottak a vagonokból, megszámozták, és ötös sorokba rendeztek a vagonok előtt. Körülbelül két óráig kellett így állnunk, aztán visszaparancsoltak minket a vagonokba. És ugyanazzal a szerelvényel vissza is tértünk Husztra. Szerencsénk volt, ez volt az első szerelvény, amelyik visszatért, mi hazatértünk. Csak a háború után tudtuk meg, mekkora szerencsénk volt, mi várt volna minket a szovjet területen. *[Katz Mózes és családját alighanem a szovjet határnál fekvő Kőrösmezőre hurcolták. Itt volt az a gyűjtőhely, ahonnan a zsidókat ezres csoportokban áttették a határon, és átadták őket az SS-nek. „A Kőrösmezőn keresztül kitelepített zsidókat az SS teherautón először Kolomeába szállította, onnét 3-400 fős csoportokban gyalogmenetben indították útnak Kamenyec-Podolszkba.” Kamenyec-Podolszkijban mintegy 23 600 főt gyilkoltak meg 1941 augusztusában és szeptember elején, közülük 16-18 000 volt a Magyarországról kitelepített zsidó, a többiek helybeliek voltak. A tömeggyilkosságnak voltak túlélői, akik megmenekülve, visszaszöktek Magyarországra, és beszámoltak a részletekről. A hírek eljutottak Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez, aki utasította a deportálásokat megszervező tisztviselőt a deportálás azonnali leállítására. Ennek eredményeként hét, Kőrösmező felé tartó szerelvényt visszafordítottak, köztük két olyan szerelvényt is, amely már megérkezett Kőrösmezőre (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). Lehet, hogy ezek egyikén volt a Katz családnak az a része, amely ezt az alkalmat még túlélte? – A szerk.]*

A németek megölték a zsidókat, gúnyolódtak rajtuk. Anyám húgának a családja nem volt ilyen szerencsés. Elvitték őket Kricsfaluból *[Ez a település az egykori Máramaros vm., técsői járásában volt, Husztól kb. 15-20 kilométerre keletre. – A szerk.]* Ivano-Frankivszkba, és mindüket kivégezték. Apám munkaszolgálatos zászlóaljban volt 1943-ig, de reumát kapott, és 1943-ban hazaengedték. Miután hazajött, megint ő járt a lovakkal a fűrésztelepre. Nem volt szüksége a segítségemre, úgyhogy én otthon segítettem anyámnak. Jó sok munka volt. A földön is kellett dolgozni, meg segíteni a ház körüli tennivalókban, vizet hozni, fát aprítani, libát legeltetni. Anyám már kora reggel fogott egy zsákot, és kiment a tisztásra, hogy füvet szedjen a libáknak. Mindig csuromvizesen a harmattól, dagadt kezekkel ért haza, pusztá kézzel tépte a füvet. Neki természetesen mindenkinél nehezebb volt. Akkor még nem voltak háztartási gépek, mindent pusztá kézzel kellett csinálni. A folyóhoz jártunk mosni. Télen léket vágtunk a folyó jegére, és ott mostuk a fehérneműt.

1944 áprilisában elkezdtek begyűjteni Királyháza zsidóságát, hogy gettóba küldjék. Magyar csendőrök szálltak ki a zsidó házakhoz, és megparancsolták, hogy a család vegye magához a legszükségesebb holmikat és néhány napra elegendő élelmiszert. A ház előtt várakozott a csendőrségi autó, hogy elvigyen minket a gettóba, amit Izában rendeztek be, öt kilométerre Királyházától *[Iza az egykori Máramaros vm. Huszti járásában lévő kisközség volt, amely a trianoni békekötést követően Csehszlovákiához került, majd miután 1939-ben Magyarország elfoglalta Kárpátalját, ideiglenesen visszakerült Magyarországhoz. – A szerk.]*. Kiürítették Iza három utcáját, amik közel voltak a folyóhoz. A keresztény tulajdonosokat kikérgették a házukból, utasították őket, hogy lakjanak az ismerőseiknél, rokonaiknál, a házukba pedig az ideszállított zsidókat költöztették *[Randolph Braham szerint 7000 embert zsúfoltak össze az izai gettóban. – A szerk.]*. Nemcsak Királyházáról hozták a zsidókat a gettóba, hanem az összes környékbeli faluból. Mesélték nekünk, hogy Huszton is csináltak gettót meg a Kárpátalja más területein is.

Egy kis házba költöztettek be minket, ahol korábban csak egy ember lakott. Mi viszont tizenöten voltunk ebben a kis szobában. A mi családunk kilenc embert jelentett, aztán Etja nagymama, apám mamája, apám két öccse: Smuil és Mojse, a hajadon lányok: Szúra és Bejle, meg Lázár nagypapa, az apai nagyapám. A földön aludtunk, még ott is alig volt hely.

Anyám nővére, Rivka és a családja is ott lakott, nem messze tőlünk. A gettón belül mászkálhattunk, csak az volt tilos, hogy a határain kívülre menjünk. Eleinte azt ettük, amit magunkkal hoztunk otthonról, vagyis krumplit, babot, lisztet. De a tartalék gyorsan elfogyott, és elkezdtem hazamászkálni élelemért. Éjszaka nagy nehezen kivergődtem a gettóból, átkeltem-átgázoltam a folyón, és bementem a házunkba. Tudtam, hogyan lehet az utcáról kinyitni az ablakot, kinyitottam és bemásztam. A padláson begyűjtöttem az elemózsiát, babot, lisztet, kását, szóval, ami volt, és elvittem anyámnak. Kockázatos volt persze, csendőrök őrizték a gettót. Akkor kezdődött a Pészah, amikor mi a gettóban voltunk. Hát ilyen körülmények között természetesen szó sem lehetett se a maceszről, se az ünnepi asztalról, se a széderről. De azért mégiscsak megtartottuk az ünnepet. Összegyűlt egy minjánnyi férfi, imádkoztunk. Macesz nem volt, de kenyeret és lisztből készült ételeket nem ettünk. Burgonyát ettünk és babot, vagyis azt, amit szabad enni Pészahkor.

A gettóban halt meg az anyai nagyapám, Lázár papa. A Pészah befejezése után történt, a rákövetkező napon. Kértük a csendőröket, hogy engedjék meg, hogy elvigyük a nagyapát Királyházába, és ott temessük el a zsidó temetőben. Akkoriban át lehetett gázolni a folyón, térdig ért a víz. De nem kaptunk engedélyt, arra kényszerítettek, hogy temessük őt az izai közös temető zsidó részére. Kiengedtek velünk még két férfit, hogy segítsenek eltemetni a nagyapát. Apám fölolvasta a kádist a sírja fölött. Nem tudtunk persze se sírkövet, se valami emlékeztetőt állítani, úgyhogy ma sem tudjuk, melyik részen van eltemetve. Minden jelet elmosott az idő. Még a köveket is elhordták, egyszóval Izában gonosz népek laknak, nem olyanok, mint Királyházán. A háború után széthordták a követ a temetőből, a házak alapjához vagy a mocsárba hordták őket, hogy ne kelljen minduntalan vontatni az autókat. Mostanában is, ha Izában vagyok a nagypapa halálának az évfordulóján, találomra gyűjtöm meg a gyertyát, ahol éppen vagyok [lásd: jahrzeit].

Nem sokáig voltunk a gettóban, három hétig. Aztán egyszer csak éjszaka kijöttek a csendőrök, a zsidókat kikergették a házakból, és ránk parancsoltak, hogy szedjük össze a cuccainkat. Mindannyiunkat egy kiégett, tető nélküli orosz templomba [*Nyilván ortodox templomról van szó. – A szerk.*] hajtottak be. Egész éjjel szakadt az eső, és mi ott ültünk átázva, és rázott minket a hideg. Reggel pedig lovakat és marhákat hajtottak oda, és szekereken elvittek bennünket Husztra, a téglagyárba. Két napig tartottak ott. A németek és a magyar csendőrök is gúnyolódtak a zsidókon, különösen a férfiakon, a szakálluknál fogva rángatták őket, keresztet nyírtak a hajukba, ütötték őket, pénzt és aranyat követeltek tőlük. Nyilvánvaló volt, hogy voltak besúgóik, akik elmondták, melyik zsidó gazdag, kinek lehet aranya. Így telt el két nap, azután a téglagyárhoz húzták a vagonokat (a gyár mellett vezetett el egy vasúti sín pár), az egész szerelvényt. Betereltek minket a vagonokba. A vagon padlójába, középre egy lyukat vágtak, ez helyettesítette a vécét. Ezt a lyukat semmivel sem kerítették el, a többiek szeme láttára kellett vetkőzni, öltözni. Az ajtókat és az ablakokat lelakatolták, és kívülről még szögesdróttal is betekerték. A szerelvény elindult Auschwitzba [1944. május 24. és június 6. között, négy transzportban közel 11 000 zsidót deportáltak Husztról Auschwitzba. – A szerk].

Nem emlékszem, mennyi ideig voltunk úton. Mikor a szerelvény megérkezett Auschwitzba, kikergettek minket a vagonból, és azt mondták, hogy semmit nem vihetünk magunkkal. Megfigyeltük, hogy a tábor területén a foglyok csíkos ruhában járnak. A németek parancsára egy ilyen fegyencbrigád indult el slauggal és súrolókefékkel, hogy lemossa a vagonokat, amelyekben mi utaztunk. Rögtön a vagon ajtajában ott álltak a németek, szemmel láthatóan orvosok voltak, fehér köpenyben. Az emberek libasorban vonultak el előttük, ők pedig egyből látták, hogy tud-e az illető dolgozni, vagy sem. Így szortírozták az embereket: fiatal férfiak az egyik csoportba, lányok és fiatalasszonyok gyerek nélkül a másik csoportba. A kisgyermekes anyáknak azt mondták, hogy a gyereket adják oda a nagymamának, hogy ne zavarja őket a munkában. Voltak olyan anyák, akik odaadták a gyereket a nagymamáknak, voltak, akik nem. El voltak különítve az öregemberek, az öregasszonyok és azok a kisgyermekes anyák, akik nem adták át másnak a gyereküket. Azonnal megsemmisítették őket. Törülközőt és szappant adtak nekik, és beteretelték őket a fürdőbe, légmentesen bezárták az ajtókat és ablakokat, és rájuk engedték [a gázt]. Már holtan húzták ki őket onnan. Akkor mi még ezt nem tudtuk, csak jóval később szereztünk róla tudomást.

Én együtt mentem az apámmal, az ő Mojse fivérével [*Ő volt a legfiatalabb – 1924-ben született – apai nagybátyja. – A szerk.*] és az unokatestvéremmel, Mendel Janoviccsal, anyám nővérének, Rivkának a fiával. Minket is elküldtek a fürdőbe. Azt mondták, vetkőzzünk le, és semmi ruhát ne hagyjunk magunkon. Kaptunk szappant, törülközőt. Amikor megfürödtünk, minden haját és minden szőrszálat leborotváltak rólunk, kiosztották a csíkos lágeregyenruhát, és megszámoztak minket. Ami igazán jó volt a lágerben, az az volt, hogy nagyon nagy tisztaság volt. A németek a foglyok személyes tisztaságára is nagyon ügyeltek. Nem voltak tetvek, így hát nem volt kiütéses tifusz sem [*A kiütéses tifuszt (flekktífuszt), amely magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.*]. Két-három naponként a németek orvosi vizsgálatnak vetettek alá minket. Le kellett venni az ingünket, és kifordítani. Ellenőrizték, nincsenek-e tetvek. Akinek találtak a ruhájában tetveket, annak a ruháját elvitték, kigőzölték, a fogolynak pedig addig másik ruhát adtak. Később, a Szovjet Hadseregben gyakran gondoltam nosztalgiával ezekre az orvosi vizsgálatokra. Ott semmi ilyesmi nem volt.

Két napot töltöttünk ott. Az auschwitzi központi lágerben volt az elosztópont. Ott alakították ki a brigádokat, és onnan küldték tovább munkatáborokba. A munkatáborokban havonta egyszer szortírozták az embereket. Minden fogolynak anyaszült meztelenre kellett vetkőznie. Ha a németek azt látták, hogy az illető kimerült, kilátszanak a bordái, nem képes tovább dolgozni, kiselejtezték, és továbbküldték az auschwitzi krematóriumba.

Minket, négyünket elindítottak Monowitzba, ez Auschwitz egyik részlege volt [*Itt volt az IG Farben legnagyobb létesítménye, ahol 1945 januárjában körülbelül 10 ezer fogoly dolgozott. – A szerk.*]. A táborban huszonkilenc barakk volt a foglyoknak. Az apámat, engem, Mojsét és Mendelt továbbküldtek az egyik barakkba. Jó nagy barakkok voltak. Most már nehéz megmondani, hány ember lehetett a barakkban, gondolom, olyan kétszáz. A barakkban kétemeletes, fából készült priccsek voltak alvásra. Minden fogolynak volt saját pokróca, igaz, nagyon vékony volt, de azért jobb volt, mint a semmi. A mi barakkunkban főleg zsidók voltak, akiket a legkülönbözőbb, német megszállás alatt álló országból hoztak ide, Franciaországból, Belgiumból, Lengyelországból, Csehszlovákiából, nem is tudom mindet felsorolni. Még németek is voltak nálunk, akiket Németországban ítélték el valamilyen bűncselekményért. Voltak olyanok is, akiket antifasiszta tevékenységük miatt küldtek koncentrációs táborba, és voltak köztörvényes bűnözők is. Az angol

hadifoglyoknak saját lágerük volt Monowitz területén, elkülönítve a többiektől. Az angolok hozzánk képest rengeteg kedvezményben részesültek: kaphattak csomagot otthonról és a Vöröskeresztől, és sokkal könnyebb munkákra küldték őket. Minden barakknak volt egy barakkparancsnoka, akit a foglyok közül választottak ki a németek.

Reggel pótkávét adtak cukor nélkül, azután mentünk az építkezésre. Minket a gépgyárba küldtek dolgozni, ami két kilométerre volt a lágertől. Ötös sorokba állítottak, és a konvojval zeneszórá kimentünk a lágerből dolgozni. A kapuban az őrség megszámolta, ahány ember kiment, este annyinak is kellett visszajönnie. Az őrkíséret velünk jött egészen a gyárig, a gyárnak már saját őrsége volt. A gyár magas kerítéssel volt körülvéve, az őrtornyokban pedig fegyveres őrök voltak.

Nagyon nehéz volt a munkánk, árkot ástunk, betoncsöveket cipeltünk oda, és lefektettük az árkokba. Később megtudtuk, hogy a lágerban van egy fiatalabb brigád, akiket jóval könnyebb munkára küldenek. Hárman elmentünk a parancsnokhoz, és arra kértük, hogy minket is vegyenek be ebbe a brigádba. Hármunkat, engem, Mojsét és Mendelt bevettek ide, és átköltöztettek egy másik barakkba, külön apámtól. A lágerből a többi fogollyal együtt hajtottak ki, de már csak az üzembe osztottak be minket. Engem elküldtek, hogy segítsék egy német fogolyt, aki a gyáregység raktárosa volt, és szerszámokat, alkatrészeket adott ki a munkásoknak. Egész nap segítettem neki, kikerestem, amit kellett, odavittem neki. A nagybátyám, Mojse az angol hadifoglyokhoz került, akik a műszaki berendezéseket ellenőrizték. Egészen belejött. Az angolok kaptak élelmiszer-csomagokat, és főlhizlalták őt is. Mojse hozzánk képest kifejezetten jól tápláltnak számított. Mendel egy hegesztőmunkásnál dolgozott segédként, vitte utána a hegesztőapparátot, a hegesztéshez használt gázpalackot.

Az ebédet a gyárba hozták nekünk. Legtöbbször valami koncentrátumból készült leves volt, amibe mindenféle füveket raktak. Összegyűltünk az étkezdében, és megebédeltünk. Volt, hogy ebédidőben voltak a légitámadások. A légitámadások alatt tilos volt az üzem területén maradni, mindenkinek le kellett mennie a bunkerbe. Pedig néha úgy szerettem volna ott maradni, bemenni az ebédlőbe, és jól teleenni magam! De isten őrizz, hogy ott maradjak, nem volt szabad, ilyenért ott, helyben főbe lőttek volna! Este pedig már várt minket a lágerkonvoj a kapu mellett. Mindegyik brigád kijött, és ötös oszlopokba rendeződtek. Megszámolták minket, és mi újra, zeneszórá visszatértünk a lágerbe. Minden barakkban ott álltak a bográcsok a vacsorával, az emberek pedig sorban álltak előtte. A barakkban vacsoráztunk, nem mentünk az ebédlőbe. Vacsora után lefeküdtünk aludni. A mi barakkunk parancsnoka egy német volt, akit politikai okokból ítéltek el. Németországban maradtak a gyerekei, és ő gyámoltott minket, hármunkat. Ha a vacsora kiosztása után még maradt valami a kondér alján, odaadta nekünk ráadásnak. Sem a hét napjait nem tudtuk, sem azt, hogy hányadika van. Semmilyen zsidó hagyományt nem tartottunk meg, nem ünnepeltük meg a zsidó ünnepeket. Azt se tudtuk már, hogy mikor is voltak! Még imádkozni sem gyűltek össze a zsidók. Munka után csak egyetlen dologról álmodoztunk: hogy minél előbb lefeküdjünk!

Ahogy közeledett az orosz front, minden egyre nehezebb lett. Az oroszok 1945 januárjában kezdtek el támadni, gyakran voltak légitámadások, légiriadók. Akkor már nem vittek minket dolgozni, egész nap a barakkban voltunk. Amikor a front már egészen közel volt, bejött egy német tiszt a barakkba, és azt mondta, hogy aki tud járni, az menjen el, mert a front közeledik, és a táborot evakuálni fogják. Utána az egész barakkot körbelocsolják benzinnel, és fölgyújtják, azokkal együtt, akik benn maradtak. Estefelé volt. Barakkonként elengedtek minket: egyes barakk, kettes barakk... Mi

hárman a hármásban voltunk, apám az ötvenkilencesben. Amikor ránk került a sor, kivezettek minket a barakkból, és ötös sorokba rendeztek. Mindenkinek adtak az útra egy darab kenyeret, egy darab kolbászt, és elrendelték, hogy vigyük magunkkal a lágerruhát, mert kint már nagyon hideg volt, január volt... Mi, hárman együtt maradtunk. A kolbászt megettük rögvest, a kenyeret pedig, amit kiosztottak az útra, kis szeletekre vágtuk, és mindenki az ingébe rejtette a saját részét. Nagyon féltünk, hogy a felnőttek, akik sokkal erősebbek, elveszik tőlünk a kenyeret. A konvojval vezettek ki minket az útra, messzire kellett menni. Elkísért minket a konvoj. Az úton egy csomó visszavonuló német katona volt, tüzerek és tankok. Mentünk a menetoszloppal. Azokat, akik nem tudtak menni, a konvoj tagjai agyonlőtték, és az árokba lökték, nem is foglalkoztak vele, él-e még vagy halott. Mentünk, és az emberáradat özönlött előttünk és mögöttünk, ugyanolyanok, mint mi, zsidók a koncentrációs táborból. Még napszállat előtt behajtották a menetoszlopunkat egy parasztház udvarára, hogy megpihenjünk. Egy istállóban rendezkedtünk be, tehenek és tyúkok között. Egy kicsit kipihentük magunkat, azután, gyerünk tovább! Nagyon átfagyunk, amikor elhagytuk a várost, egyre hidegebb lett. Minden nap megettünk egy pár falat kenyeret, semmi más élelmünk nem volt. Így mentünk egész álló nap és az rákövetkező napon is. Csak másnap este érkeztünk meg a gleiwitzi koncentrációs táborba.

A barakkok már üresen álltak. Az emberek körülöttünk – úgy tűnt – jóval többen vannak, mint ahogy a barakkban tűnt. Nem tudtunk bekerülni egy barakkba, zsúfolásig volt emberekkel. A barakk mellett hevert egy nemrég meghalt férfi holtteste. Hárman leültünk rá. Még jó meleg volt, kicsit megmelegedtünk. Úgyhogy reggelig üldögéltünk rajta. A lágerből hozott vékony rabruhában voltunk, felülre pedig magunkra dobtuk a pokrócot. Reggel észrevettük, hogy őrség vette körül a lágert, nincs hová futnunk. Senki nem adott enni, az éhes emberek mentek a szemetesek után, gyűjtötték a krumplihéjat, a csontokat, mindegy, hogy mit, csak ehető legyen. Egy hétig nem adtak enni. Az elgyötört, legyengült emberek éhen haltak. A kenyér mentett meg minket, amit az ingünkbe rejtettünk. Ennek köszönhető, hogy valahogy kibírtuk. A kenyér már egészen kiszáradt. A hóba mártottuk, hogy átnedvesedjen, aztán a szánkba.

Így telt el egy hét. A láger mellett egy vasúti holtvágány egyik ága volt. Az ott lévő pórekocsikra oldalfalakat raktak, de amúgy nyitottak voltak, nem volt tetejük, olyanok voltak, mint amiket szénszállításhoz használnak, és megparancsolták a foglyoknak, hogy másszanak a vagonokba az oldalfalon keresztül. Az ajtókat, amik a falon voltak, nem nyitották ki. Ha valaki nem tudott elég gyorsan bemászni a vagonba, nem volt ereje hozzá, agyonlőtték. Mi mindig a barakkparancsnokunk közelében tartózkodtunk. A vagonok mellett rendfenntartók ütötték-verték botokkal az embereket, hogy tömörebb csoportba verődjenek. Minden vagonba százhusz-százharminc ember mászott be, egy gombostűt sem lehetett leejteni. Adtak az útra egy darab kenyeret és egy darab kolbászt. Nyolc napig vitt minket a vonat Buchenwaldba, és ez alatt a nyolc nap alatt nem adtak nekünk enni. Olyan is volt, hogy amikor lakott terület mellett ment el a vonat, az emberek látták, hogy kiket visznek, és kenyeret dobáltak nekünk. Mindenki igyekezett elkapni egy darab kenyeret, hogy legalább egy kis falatot harapjon belőle, amíg el nem veszik tőle. A halottakat a vagon oldalához pakoltuk, az őrség pedig minden állomásnál jött, és elvitte őket egy külön vagonba. Mire megérkeztünk Buchenwaldba, már csak húsz-huszonöt ember maradt minden vagonban, annyi hely volt, hogy még táncolni is lehetett.

Mire megérkeztünk Buchenwaldba, a láger őrei, akik velünk utaztak, már annyira elgyötörtek voltak, hogy már nem is hajtottak minket. A buchenwaldi láger egy hegy tetején volt, és az örök

már nem is lökdöstek minket, mindenki furakodott, ahogy tudott. Emlékszem, még a lágerbe vezető úton Mendel unokatestvérem talált egy darab megkövesedett kenyércsücsköt. Amikor bevitték minket a fürdőbe, megnedvesítette forró vízzel, és a szájába tömte. Rögtön elvittek minket a fürdőbe, ahol ruhát is adtak. Senki sem volt tetves, annak ellenére, hogy egy hétig nem fürödtünk. Miután kiosztották az új ruhát, továbbküldtek a barakkokba. Vacsora nem volt, üres pótkávét hoztak egy nagy hordóban. Mindannyian éhesek voltunk, és megittuk ezt a kávét, hogy legalább valami legyen a gyomrunkban.

Bádogból készült számozott lapokat osztottak ki, csak azzal mehettünk az ebédlőbe, de csak naponta egyszer adtak enni. Csupasz priccsen aludtunk, még összepréselt szalma sem volt alattunk. Amikor a barakkban leoltották a lámpákat, hol innen, hol onnan hallatszott sírás, akik jobb erőben voltak, elvették a számot másoktól, hogy reggel ne egyszer egyenek, hanem kétszer. Mi hárman összetartottunk, és fölváltva aludtunk, hogy senki se vehesse el tőlünk a számokat. Még ebben is szerencsénk volt, mindenhez kell egy kis szerencse. Alacsony termetűek voltunk, habár korunk szerint már nem gyerekek. Minket is átküldtek az ifjúsági barakkba. Buchenwaldban két ilyen barakk volt, ahol ötévésnél nagyobb gyerekek voltak és tizenévesek, két öregember felügyelt rájuk, olyan hetven körüliek voltak. Ott már senki nem szorongatott meg minket, nem próbálták meg elvenni a számainkat. Munkára sem küldtek. Egész nap feküdtünk a priccsen a barakkban, és naponta egyszer elmentünk az étkezdébe, hogy együnk. Egész napra adtak valami zsíros levest meg egy darab kenyeret. A kenyeret azonnal meg kellett enni, vagy jó alaposan elrejtetni, mert az udvaron már sok éhes ember várta, hogy kitépje a kezünkből ezt a kis darab kenyeret is. Már közeledett az amerikai front. Minden nap ránk repültek az amerikai bombázók, és bombázták a német kaszárnyákat a hegy alatt, az erdőben. De a foglyok barakkjait nem bántották. Mi azonban a bombázások idején kijöttünk a barakkokból, és a „lágerutcán” vártunk, mert ha bombatalálat éri a barakkot, onnan nem tudunk elmenekülni, de a szabad téren mégiscsak volt rá esély, hogy épségben megússzuk. De azután megszűnt a frontmozgás, megálltak. És eljött a nagy nap: 1945. április tizenegyedike!

Ezen a napon a mi barakkunkat vették körül, és gumibotütésekkel hajtottak a kapuhoz. Hátról gumibotlal ütnek, nem menekülhetsz, előre menni nem akarsz, mert tudod, hogy nem térsz vissza a lágerbe, az őrség nem enged, oldalról is ütnek. A kapuban egy német tiszt ült, és nézte, mi történik. Mi hárman leültünk a tiszt mellé, úgy határoztunk, hogyha mellette vagyunk, nem fognak minket ütni. Azután kezdetét vette a légiriadó, a kapukat becsukták. Visszatértünk a barakkokba. Éjszaka lövéseket, robbanásokat hallottunk, a front már egészen közel volt. Reggel pedig csend, se lövést, se egy pisszenést nem lehetett hallani a lágerben. Kiszaladtunk a barakkból, a lágerben nem volt egyetlen német sem, az őrtornyokban sem voltak őrök. Fölmásztunk a barakkok tetejére, hogy lássuk, mi történik kint, és megláttuk az amerikai tankokat Buchenwald mellett. Valaki talált egy ötujjas gumikesztyűt, és egy szigetelt nyelű csípőfogót, hogy elvágja a drótokat, amelyekbe áramot vezettek, és amelyekkel a lágert bekerítették. Kiszaladtunk a lágerből, szembe a tankokkal. Az amerikaiak bejöttek a lágerbe. Pont ugyanakkor a weimari lágerparancsnokságról telefonon jött a parancs, hogy kerítsék be a lágert, végezzék ki a foglyokat, azután meneküljenek, mert közeledik a front. Egy amerikai tiszt vette föl a kagylót, végighallgatta a parancsot, fölnevetett, és elismételte angolul.

Valamelyik fogoly jiddisre is lefordította. Megint nem vált hasznunkra a nagy szerencsénk. Fölszabadítóink nem gondoltak arra, hogy azoknak az embereknek, aki sokat koplaltak, nem

szabad egyből jóllakni. Nagy üstökben készítették a legfinomabb pörköltet. Az éhező emberek nekiestek az ételnek. Ez volt az oka, hogy sokan meghaltak a fölszabadulás után, a szervezetük nem bírta ki egy ilyen megterhelést. Mi életben maradtunk.

Később az amerikaiak elkezdtek összeírni, ki hová valósi, ki hol szeretne élni. Mi csehszlovák állampolgárként jegyeztettük be magunkat, mivel mi Csehszlovákiában születünk, és a magyarokat megszállóknak tartottuk, akik törvénytelenül elfoglalták Kárpátalját. A tiszt, aki a főljegyzéseket készítette, följánlotta a fiatalabbaknak, hogy utazzanak az Egyesült Államokba. Azt mondta, hogy szakmát tanítanak nekünk, munkát adnak, ha akarunk, szolgálhatunk az amerikai hadseregben. Az egyik legény a szomszéd barakkból, aki a kárpátaljai Gorincsovóból származott [*Az egykori Herincse az egykori Máramaros vm.-ben volt, Huszttól 10-15 km-re északkeletre. – A szerk.*], azt mondta, hogy nincs kedve hazamenni és nyomorogni, elmegy Amerikába. Én is úgy döntöttem, hogy vele megyek. De Mojse nagybátyám vissza akart menni, haza. Azt gondolta, hogy a családból mindenki meghalt, és az egész föld, amely Icík nagypapáé volt, most majd az övé lesz. Még az unokatestvéreimet, Mendelt is rábeszélte, hogy utazzon haza. Néhány napot még a lágerben töltöttünk, és ez alatt az idő alatt Mojse járta a várost [*Buchenwald Weimar közelében volt. – A szerk.*], és különféle holmikat gyűjtött a romos házakból. Volt egy nagy bőrröndnyi cucca meg egy teli hátizsák. Én kapzsiságnak és hülyeségnek tartottam ezt a viselkedést. És tessék, jött egy autó, hogy elvigye az embereket Prágába. Amikor búcsúzkodtunk, a szememet elfutották a könnyek. Szörnyű lett volna elválni Mojsétól és Mendeltől, így hát én is beültem velük az autóba. Aztán életem folyamán nemegyszer megbántam, hogy akkor olyan határozatlan voltam. De hát mit lehet tenni, nem mindig hozunk helyes döntéseket...

Minket, a huszonöt kárpátaljai fiút elvittek Prágába, a katonai kórházba. Egy cseh kapitány, aki velünk foglalkozott, elvitt minket az ellenőrző pontra, ahol új ruhát és cipőt adtak nekünk. Ingyen ehettünk, utazhattunk a villamoson, járhattunk múzeumba. De nem küldtek haza. Egy idő múlva megkérdeztük a kapitányt, hogy mikor megyünk haza. Azt felelte, hogy a csehszlovák vezetők nem küldhetnek minket a Kárpátaljára, mivel az most a Szovjetunióhoz tartozik, és azt javasolta, hogy maradjunk Csehszlovákiában, hiszen úgylis csehszlovák állampolgárok vagyunk. De mi kötöttük az ebet a karóhoz, ő pedig azt mondta, hogy csak annyit tehet, hogy átad minket a szovjet parancsnokságnak. Beleegyeztünk, ő pedig átvitt minket egy határ menti város – a nevére nem emlékszem – parancsnokságára. Ott nagyon sok ember volt az udvaron, lányok, asszonyok, férfiak, körülöttük pedig fegyveres őrök jártak körbe pórázon vezetett farkaskutyával. A nők sírtak, a katonák káromkodtak, mindenkire ráordítottak. A kapitány átadott minket a helyettes parancsnoknak, és elment.

Azonnal elvették minden holminkat, és ordítva, szitkozódva kergettek minket a konyhába krumplit pucolni. Kérdősködni kezdtünk, hogy mi folyik itt, és egy katona elmagyarázta, hogy itt egy Szovjetunióba menő szerelvényre gyülekeznek az emberek. Ott három évet lehúzol lágerban, ez alatt az idő alatt kiderül, hogyan is kerültél te Németországba. Ennél a pontnál elsötétült előttünk a világ. Egyik lágerből a másikba kerülni! Töprengeni kezdtünk, most hogyan tovább. Egy második emeleti szobába költöztettek be minket. Gyorsan összegyűjtöttünk minden kötelet, szíjat, összekötöttünk mindent, amit találtunk, az ablakon keresztül leereszkedtünk az utcára, és futásnak eredtünk, hátha még utolérjük a kapitányunkat. Elkezdtünk könyörögni neki, hogy vigyen minket el innen, különben komoly bajunk lesz. A kapitány visszajött velünk a parancsnokhoz, és közölte, hogy hiba történt, hogy mi Csehszlovákia állampolgárai vagyunk, és ő visszavisz bennünket.

Elengedtek, hanem mi mégiscsak haza akartunk térni. A kapitány elvitt minket a pályaudvarra, és figyelmeztetett, nehogy szovjet katonákba ütközzünk, mert akkor nem lesz, aki segítsen.

Fölkapaszkodtunk a Budapestre menő vonat tetejére. Minden megállónál katonák járták végig a vagonokat, más katonák meg a vonat tetejét, és mindegyik kirabolta az utasokat, kitépték a kezükből a cuccaikat, elszedték a pénzüket. Amikor megérkeztünk Budapestre, a vasútállomáson volt egy ellenőrző pont azoknak, akik koncentrációs táborból tértek vissza. Megetettek minket, némi pénzt is adtak. És rögtön, ott a pályaudvaron toboroztak embereket, hogy Izraelbe küldjék őket [*Akkor még: Palesztina, Izrael 1948-ban alakult meg. – A szerk.*]. Azért mi mégis úgy döntöttünk, hogy elindulunk haza. Otthon senki nem volt meg a rokonaink közül, kivéve apámat. Azt hittem, meghalt a lágerben, amikor a németek kivittek minket. De kiderült, hogy a németeknek nem sikerült fölgújtani Monowitzét, apámat pedig fölszabadították az orosz csapatok. Már 1945 márciusában otthon volt. A mi szép nagy családukból pedig csak hatan éltek túl: mi, hárman: apám, az anyám nővére, Rivka, aki röviddel utánunk haza is tért, és a húgom, Gitl. Rivka Buchenwaldban volt, és az amerikaiak szabadították föl. Gitl pedig az auschwitzzi munkatáborban volt, amelyet az oroszok szabadítottak föl. Őt elvitték egy szovjet lágerbe, ahol azok voltak, akiket a szverdlovszki területre költöztettek át, és ott volt egy kis ideig, talán több mint egy évig. Csak 1947 elején jött haza. A többiek mind meghaltak. Apám tíz testvéréből egy sem tért vissza. Közülünk, a hét gyerekből pedig csak én és a húgom. Etja nagymama, az apai nagymamám a kassai koncentrációs táborban halt meg [*Katz Mózes rosszul emlékszik, hiszen Kassán nem volt koncentrációs tábor. A nagymama nyilván útban Auschwitz felé halt meg a vonaton. – A szerk.*] Koncentrációs táborban haltak meg apám húgai és nővérei is. Anyám családjából pedig csak Rivka néni élte túl.

A házunkat szétlőtték és kirabolták. A helyiek egészen addig, amíg el nem kezdtek visszatérni a zsidók a koncentrációs táborból, rendszeresen kirabolták a zsidó házakat, és széthordták építőanyagoknak. Nem volt hol laknunk. Apám nem sokkal élte túl a fölszabadulást, 1946 februárjában meghalt. Icík nagypapa mellé temettük el, a királyházi zsidó temetőbe. Zsidó szertartás szerint temettük el. Akkor már csak egy zsinagóga működött Királyházán, a másikat bezárták. Amikor bejöttek ide a szovjetek, akkor ugyanúgy, mint náluk otthon, a Szovjetunióban, eltöröltek mindent, aminek bármi köze is volt a valláshoz. Nem volt szükségük a vallásra. Nemcsak a zsinagógákat, hanem a muzulmán és keresztény templomokat is, mindent megsemmisítettek, az egyházi embereket pedig elítélték.

Rivka néni férje visszajött Királyházára. Munkaszolgálatos volt, de aztán foglyul ejtették a szovjet csapatok. Úgy nagyjából egy évet töltött a hadifogolytáborban [lásd: zsidók szovjet hadifogságban], és 1946-ban elengedték. Rivka néni férje szabó volt, nagyon értett a fehér forgatott fonalból készített helyi viselet elkészítéséhez [*Valószínűleg a halinából készült viseletről van szó, amely leginkább Erdélyben és a Felvidék egyes részein volt elterjedt a falusi férfi lakosság körében. A halina durva gyapjúból előállított fehér, szürke, barna, ritkán zöld szűrposztó, mely részben házilag, részben gyárilag készül. – A szerk.*]. Így hát szervezett otthon a lakásukon egy varró kartellt. Összegyűltek náluk a lányok, asszonyok, hoztak nekik élelmet, Rivka abból főzött mindenkinek, amíg ők dolgoztak. Ott varrtak, néha még éjszakára is ott maradtak, ha túl sok lett a munka. Mikor Gitl visszatért, egy darabig ő is ott dolgozott, és Mojse is ott dolgozott. Azután Gitl húgom találkozott egy zsidó férfival Szvaljanából [*Munkácstól kb. 20 km-re északkeletre; egykori neve Szolyva volt. – A szerk.*]. Mehlovics volt a családneve. A háború előtt sojhet volt, azután

baromfi- és húsbeszerzőként dolgozott. Nem keresett rosszul, de sokat dolgozott, és sokat nem volt otthon. Összeházasodtak. Tradicionális zsidó esküvőjük volt, hűpével. Miután a húgom férjhez ment, átköltözött a férjéhez Szvaljanába. Gazdálkodók lettek, marhát, csirkét, libát tartottak. A húgom háztartásbeli volt. 1949-ben született Jurij fiuk. A zsidó neve Aser volt, az apánk tiszteletére. 1953-ban született a lánya, Jelena, a zsidó neve Hendl, akit anyánk tiszteletére neveztek el így. Vallásosak voltak, úgy éltek, ahogy a zsidó törvények megkövetelték.

Miután hazatértem, továbbra is tiszteletben tartottam a zsidó hagyományokat. Szombaton zsinagógába mentem, imádkoztam. Rivka és a férje mindig meghívtak a zsidó ünnepeken, péntek este pedig átmentem hozzájuk sábatra. Királyházán nem volt valami nagy a zsinagóga. És amikor elkezdtek visszatérni a zsidók a koncentrációs táborból, nem fért be mindenki. Az emberek hozták otthonról a saját széket, és leültek a zsinagóga udvarán. A rabbi pedig nyitva hagyta az ajtót, hogy az udvaron is hallani lehessen. A zsinagógát a szovjethatalom 1956-ban bezáratta.

Miután a húgom férjhez ment, egyedül éltem. Mi mindannyian szovjet állampolgárságot kaptunk. 1946-ban fölvettek Husztra, az autósiskolába, ahol kitanultam a sofőrséget. Királyházán laktam, és minden nap gyalog mentem Husztra – nyolc kilométer oda és nyolc kilométer vissza. 1947 májusában befejeztem az iskolát. De akkoriban a bizonyítványt nem rögtön az iskola befejezése után adták ki, hanem csak a gyakorlóév után. De nem volt hol gyakorolnom, mivel a háború után kevés autó volt. Még abban az évben, 1947 októberében behívtak sorkatonai szolgálatra a Szovjet Hadseregbe. Minket, bevonulókat Moszkvába irányítottak. Ott az elpusztított város újjáépítésén dolgoztak német hadifogolybrigádok [A város 1941. október elejétől december elejéig (Tájékoztató hadművelet) több hullámban igen kemény ostromot állt ki, a tüzéségi tűz és a légitámadások jelentős károkat okoztak. A Wehrmacht a peremvárosokig jutott, a központtól 30–40 kilométernyire. A szovjet ellenoffenzíva (december 5–6.) után a front nem érte el többé a fővárost, de a bombatámadások továbbra is folytatódtak. – A szerk.]. Szovjet tisztek parancsnoksága alatt dolgoztak. 1947-ben a hadifoglyokat kiengedték, és újonnan behívott sorkatonákat vittek oda helyettük. Egy építőzászlóaljba kerültem. A mi építőzászlóaljunk épített egy repülőteret Monyinóban és Domogyedovóban (ezek Moszkva elővárosai). Az építőzászlóaljból alapvetően építőipari foglalkozású emberekre volt szükség: kőművesekre, ácsokra, szobafestőkre-mázolókra. Én meg sofőrként akartam dolgozni, hogy megkapjam végre a jogosítványomat. De az építőzászlóaljaknak nem voltak saját autók, civil, régi, a frontot megjárt kocsijaik voltak csak. Ezért elmentem rakodómunkásnak, hogy a kocsik közelében legyek, talán egyszer szerencsém lesz, és megengedik, hogy vezessek. Nem volt szerencsém. Gyakran szállítottak egyik építőzászlóaljtól a másikig. Végül elküldtek arra az építkezésre, amelyik Sztálin nyaralóját építette, Novüj Afonban [Novüj Afon Abháziában található. – A szerk.]. Van egy nagy kolostor a hegytetőn, egészen elvész a nagy kertben. Nem rombolták le sem akkor, sem később. A dácса pedig éppen a kolostor mellett épült. Azután pedig továbbküldtek minket az állomásra, kirakodni a vagonokat, amelyek az építkezésre jöttek.

Az életföltételek a hadseregben valamivel jobbak voltak, mint a koncentrációs táborban, de bizonyos tekintetben rosszabbak is. A koszt olyan volt, hogy éhezünk, hatszáz gramm félig sült fekete kenyeret adtak, odaragadt az ember ujjához, és két kisdarab cukrot. Reggelire meg: kása olaj nélkül, ebédre leves gyanánt valami híg lé és megint csak kása, vacsorára tea és kenyér. Mi nehéz fizikai munkát végeztünk, és nem volt elég az ennivaló. Sokan kaptak otthonról ennivalót csomagban, de nekem senkim sem volt, aki küldhetett volna. Na és persze a személyes higiénia is

rosszabb volt, mint a koncentrációs táborban. Az ágyneműt is és a fehérneműt is nagyon ritkán cserélték. Reggel és este fürödhettünk a csap alatt hideg vízben, de fürdőbe csak tíznaponként egyszer vittek el minket, vagy még ritkábban. Sokan megtetvesedtek.

Antiszemitizmust a hadseregben nem tapasztaltam. Ott más szokás járta. Minket, akiket Nyugat-Ukrajnából hívtak be, banderistáknak és fasisztáknak neveztek. Tudniillik Sztepan Bandera is és a fasiszták is a Szovjetunió ellen harcoltak [Sztepan Bandera (1909–1959) – vezetője volt az Ukrán Nemzeti Szövetség (OUN) radikális frakciójának, amely 1941 júniusában deklarálta Ukrajna függetlenségét. A németek a sachsenhauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahonnan 1945 februárjában szabadult (tehát még mielőtt a Vörös Hadsereg felszabadította volna a tábor), s a fegyverletétel után az OUN és az Ukrán Felkelő Hadsereg nyugat-európai egységeinek vezetője lett. A KGB 1959-ben meggyilkoltatta Münchenben. Nyugat-Ukrajnában 1946–47-ben „Stepan Bandera partizánszervezete, az Ukrán Felkelő Hadsereg a Kárpátok erdeiben állandó harcban állt mind a szovjet, mind a kommunista lengyel állambiztonsági egységekkel. A Felkelő Hadsereg 6–8 ezerre becsült létszáma ellenére közel két hadosztálynyi, harckocsiegységekkel támogatott belbiztonsági egységet kötött le szinte folyamatosan 1947 nyaráig”, s csak összpontosított katonai akcióval tudták őket fölmorzsolni a szovjetek. „Keveset tudunk a felkelők politikai meggyőződéséről, természetesen radikális függetlenségi vágyukon túl. Az viszont bizonyos, hogy – legalábbis működésük utolsó szakaszában – többször terrorizálták a környező falvak lakosságát, és ... erőszakos rekvirálás árán is biztosították ellátásukat. Ezzel pedig folyamatos megtorlásnak tették ki a Kárpátok falvainak harcokba belefáradt lakosságát” (Részletesebben lásd: Meszerics Tamás: Politikai ellenállás, „Beszélő”, 2000/9–10). – A szerk.]. Az őket nem érdekelte, hogy zsidó vagyok, csak az számított, hogy Nyugat-Ukrajnából jöttem. Leplezetlenül ellenségesen viszonyultak hozzánk a hadseregben. Teljesen megszoktam, hogy fasisztának vagy banderistának szólítanak. Megtanultam, hogy uralkodjak magamon, és ne kezdjek verekedni, amikor sokadszorra is ugyanezt hallottam.

1949-ben átvittek dolgozni a Gorkiji területre [oblaszty], a sakhunijai vasúti pályaudvar építésére, hétszáz kilométerre [északkeletre] Moszkvától. Pocsék hely volt: erdő, mocsár és töméntelen szűnyog meg muslica [Ez a muslica nem az ártalmatlan, Magyarországon is közismert „bormuslica”, hanem a hideg, párás északi régiókban élő apró, az embert rajokban megtámadó rovarféle, amely a legsűrűbb szövésű pufajkán is átrágva magát, csípésével rengeteg szenvedést okozott a Gulag lakóinak Szibériában és máshol, északon. – A szerk.]. A mi zászlóaljunk keskeny nyomtávú vasúti pályát épített. A katonák egy része az építkezésen dolgozott, a többiek pedig fát vágtak az erdőben, a talpfákhoz. Barakkokban laktunk az erdőben, és minden nap öt-hat kilométert tettünk meg, amikor dolgozni mentünk. Gyakran voltam büntetőzászlóaljban, belekötöttek mindenbe, amibe csak tudtak. Egyszer a cigarettaszünetben mind elmentek cigarettázni, én meg, aki nem dohányzom, bementem melegedni. Ezért a parancsnok megbüntetett, és megparancsolta, hogy mossam föl a kaszárnnyát. Ez az igazságtalanság fölháborított, és megtagadtam a parancsot. Behívtak a zászlóaljparancsnokhoz, ő meg tartott egy hegyibeszédet, aztán megkérdezte, hogy miért tagadtam meg a parancsot. Elmondtam, mi a helyzet, és azt is, hogy igazságtalan parancsokat nem fogok teljesíteni. Ő erre azt felelte, hogy előbb végre kell hajtani a parancsot, utána lehet panaszt tenni. Itt már nem bírtam tovább, és azt mondtam, hogy voltam német koncentrációs táborban, és ott a németek meggyilkolták a foglyokat. De ott rögtön kivégezték őket, és nem gúnyolták őket, mint itt, a hadseregben. Azt hittem, ilyen kijelentések után egyből

börtönbe csuknak, és el is döntöttem, hogy a börtön se lehet rosszabb. De a parancsnok elengedett, és rövidesen lefokozták a szakaszparancsnokunkat közlegénnyé.

1950-ben kijött a parancs az 1926-ban születettek leszereléséről. 1950 novemberében visszatértem Királyházára. Újra jártam az autósiskolába, és négy hónap múlva megkaptam a hivatásos vezetői jogosítványt. Fölvettek faszállítónak egy erdőgazdaságba, teherautón dolgoztam, amit béreltek a moldávok. Szinte soha nem voltam otthon, a teherautó lett az otthonom. A kabinban aludtam, a kabinban ebédeltem. Aztán a kocsi bérleti ideje lejárt, a moldávok meg elutaztak északra, Arhangelszkbe, ahol vettek egy rész erdőt kivágásra. Nem mentem velük. Azokat a gépkocsivezetőket, akik maradtak, fölvelték dolgozni a Ivovi és kárpátvidéki katonai körzetbe. A szakasz előkészítette a fát a katonai egységeknek. A katonák vágták a fát Kárpátalján, mi pedig, a civil sofőrök elvittük a vasútállomásra, ahol átrakták a vagonokba. A gépkocsik régiek voltak, minduntalan lerobbantak, autószerelő meg nem volt, nekünk kellett javítani is az autókat. Nekem ebből elegendő lett, földadtam az állásomat. Visszatértem Királyházára, és nyomban ajánlottak egy állást, mégpedig hogy legyek sofőr az ipari kombinátnál, még kocsit is adtak. 1958-ban pedig elkezdték kialakítani a gépjárműparkot, és minden sofőrt átvittek oda. Abban a gépjárműparkban dolgoztam egészen addig, amíg nyugdíjba nem mentem 1986-ban.

Miután leszereltem, amennyire csak tudtam, igyekeztem betartani a zsidó tradíciókat. Azt nem tehettem meg, hogy szombaton ne dolgozzam, merthogy a szombat munkanap volt. De megemlékeztem minden zsidó ünnepről, és olyankor nem dolgoztam. Ehhez elég agyafúrtnak kellett lennem. Amikor jött a Pészah, a Ros Hásáná vagy akár a Jom Kipur, kijelentettem, hogy az autó nagyon rossz állapotban van. Amíg a szerelő a kocsival bíbelődött, addig én nem dolgoztam. Az ünnepeken mindig elmentem a zsinagógába is.

Hogy hogyan is kell elképzelni a szovjethatalmat, azt már akkor megértettem, amikor a cseh kapitány átvitt minket a szovjet zónába. Láttam katonákat, ahogy durva mahorkából sodornak cigarettát, és árad belőlük a trágár szitok, még Istent és Isten anyját is a szájukra veszik. Megismerkedtem olyan emberekkel, akiket szovjet lágerekbe küldtek csak azért, mert a szovjethatalom képtelen volt őket megvédeni a fasisztáktól, és ezért német koncentrációs táborba kerültek. És utána emiatt küldték őket újabb táborokba. Elképesztő. Ezek a benyomások határozták meg a viszonyomat a szovjethatalomhoz, és ez a viszony egész életemben változatlan maradt. Megértettem, hogy össze kell szorítanom a fogamat, és a Szovjetunióban kell élnem, nem volt kiút. De képtelen voltam elfogadni ezt a hatalmat. A hadseregben arra kényszerítettek, hogy lépjek be a Komszomolba, de mindig nemet mondtam. Később már nem is jöttek oda hozzám ilyenekkel. Soha nem voltam sem Komszomol-tag, sem párttag. Sofőrként dolgoztam, pénzt kerestem, mindaz pedig, ami a Szovjetunióban történt, és olyannyira nyugtalanította és foglalkoztatta az embereket, engem hidegen hagyott.

Amikor 1953-ban meghalt Sztálin, sokan sírtak, siratóénekeket kántáltak, kérdezték, hogyan tovább. Engem nem izgatott Sztálin halála. Igaz ugyan, egy kicsit reménykedtem, hogy más kerül hatalomra, és lehet, hogy az életünk is könnyebb lesz egy kicsit. De jött a második, a harmadik, és csak nem lett jobb. Még Hruscsov föllépését a huszadik pártkongresszuson [lásd: az SZKP XX. kongresszusa], még azt is szkeptikusan fogadtam: ha olyan okosak vagytok, Sztálin mellett voltatok, és megengedtetek, hogy mindezt elkövesse, minek elítélni őt a halála után? Ezt akkor kellett volna, amikor még élt. Természetesen nem volt közömbös, amikor hallottam a szovjet

csapatok magyarországi bevetéséről 1956-ban vagy a csehszlovákiaiáról 1968-ban. Föl voltam háborodva, de tudtam, hogy ez a szovjet politika: elnyomni, félelemben tartani.

1954-ben nősültem meg. A leendő feleségemmel az unokatestvérem ismertetett össze, Mendel Janovics. Őt még 1947-ben elküldték a Donyec-medencébe, a gorlovkai bányába. Élt ott egy zsidó család, a Boldurék: anyja és három lánya. A háború előtt Harkovban laktak, azután evakuálták őket Karagandába [Kazahsztán]. A háború után már nem tértek vissza Harkovba, hanem Gorlovkában telepedtek le. Az apa, Volf Boldur a háború előtt a doni terület (vasúti) utasellátó trösztjének igazgatóhelyettese volt. A háború elején behívták, és a fronton halt meg. Az anyát Tatyjanának hívták, héberül Tajbénak. A gorlovkai bányaüzemben dolgozott étkezdevezetőként. A legidősebb lány, Etja 1932-ben született, a középső, Raja 1935-ben, a legkisebb pedig, Vera (héberül Dvojre) 1938-ban. Kevés zsidó élt Gorlovkában, fiatal lány pedig szinte egyáltalán nem volt. Mendel találkozgatni kezdett a középső lánnyal, Rajával. Az anyja úgy döntött, segíti leendő vejét. Segített neki, hogy otthagyhassa a bányamunkát, azután elintézett neki egy autóvezetői tanfolyamot, és utána még munkát találni is segített neki. Amikor pedig már közeledett az esküvő ideje, Mendel magával hozta az egész családot Husztra. Az anyja étkezdevezetőként dolgozott, Raja pedig ugyanott volt pénztáros. Mendel és Raja Huszton összeházasodtak. Zsidó esküvőt rendeztek nekik, volt hűpe, a szertartást a huszti zsinagóga rabbija vezette. Mendel hűpéjén ismerkedtem meg Verával és a családjával. Vera tizenkét évvel volt fiatalabb nálam. Nem a hagyományos zsidó nevelésben részesült. A Szovjetunióban született, ott is nőtt föl, szovjet iskolában tanult, és ezzel mindent elmondtam. Azért mégiscsak megtetszett nekem, és megkértem az édesanyját, hogy adja hozzám feleségül. Hamarosan össze is házasodtunk. Szerettem volna, hogy tradicionális zsidó esküvőnk legyen Királyházán, ahogy kell, rabbival, hűpével, lakodalommal, hogy az esküvőnkön ott legyen minden zsidó Királyházáról. Pénzem volt elég, mert akkoriban kevés sofőr volt, és jó fizetést kaptunk. De Vera anyja azt mondta, hogy sem ő, sem Vera nem jön el Királyházára megesküdni, és hogy Huszton kell megrendezni az esküvőt.

Úgyhogy nem is tartottunk akkor esküvőt, csak bejegyeztettük magunkat az anyakönyvi hivatalban, és Vera hozzám költözött. Majd aztán három hónap múlva mégiscsak megtartottuk a zsidó esküvőt Királyházán. A szertartást egy rabbi vezette Szvaljanából, akit a húgom beszélt rá, hogy utazzon ide. Ünnepi asztalt csináltunk, minden zsidót meghívtunk, aki Királyházán élt, meg persze a rokonokat is. Miután összeházasodtunk, Vera is elkezdett járni szombatoként meg a zsidó ünnepeken a zsinagógába, Királyházán, péntekenként pedig gyertyát gyújtott otthon. Otthon megtartottuk a zsidó ünnepeket, betartottuk a kásrutot, nálunk még most is van hétköznapi kóser edénykészlet. És van húsvéti edénykészlet is, amelyet a padláson tárolunk. Az asszonyok megtanították Verát a hagyományos zsidó ételek elkészítésére és a szombati bárhesz sütésére. Egy kicsit a feleségem is megbarátkozott a számomra annyira megszokott életformával.

1956-ban a feleségemmel átköltöztünk Husztra. Ott volt az ipari kombinát, ahol dolgoztam. Adtak lakást, egy kis kertes házikót. Egyszobás ház volt, konyhával és verandával. Apránként hozzáépítettem még egy szobát, berendeztem a házat. A kertben pedig gyümölcsfákat ültettem és szőlőt. Mára ez a szőlő akkorára nőtt, hogy beteríti az egész udvart, mint egy tető.

Miután átköltöztünk Husztra, a feleségemmel eljártunk a zsinagógába. A huszti zsinagóga volt az egyetlen a Kárpátalján, amely még ezekben az években is működött, és nem zárták be, nem rombolták le. A huszti zsidók kiálltak mellette. A zsinagóga egy cipőgyár mellett volt. A helyi

hatalmasok úgy döntöttek, hogy átadják az egészséget a gyárnak, lebontják a zsinagóga körüli kerítést, és ott csinálják meg a cipőgyár klubhelyiségét. De egy teljes napig védték a zsinagógát a nők, öregasszonyok kapával és baltával, és nem hagyták, hogy elvegyék tőlük a zsinagógát, kiálltak mellette. Ha férfiak védték volna, nem öregasszonyok, mindet letartóztatták volna, és börtönbe vagy Szibériába küldték volna, de öregasszonyokra mégsem lehet kezet emelni. Ez a csodával határos módon megmentett zsinagóga mindvégig működött a szovjethatalom idején, és működik még ma is.

Az első fiunk, Alekszander 1958-ban született. Az ő zsidó neve Aser, apám tiszteletére. A második fiunk Vladimir 1962-ben született, a zsidó nevét Vera apjának tiszteletére adtuk, Volfnak hívták. Természetesen mindkét fiamnak csináltunk brit milát [lásd: körülmetélés]. Iskolában tanultak, kisdobosok is voltak meg úttörők, komszomolisták, minden, amit megkövetelt a szovjet rendszer. De én foglalkoztam velük, megtanítottam nekik mindent, amit egy zsidó fiúnak tudnia kell. A fiaim ismerték a zsidó történelmet, a hagyományokat, tudtak imádkozni. És még az iskolában is nagyon sikeresek voltak. Segítettek az anyjuknak a munkában, nem húzódoztak a falusi munkától. Alekszander, miután elvégezte a nyolcosztályos ukrán általános iskolát, fölvételizett a huszti erdőgazdasági technikumba. Vörös diplomával végezte el a technikumot, aztán művezetőként dolgozott. A kisebbik pedig, Vladimir, miután elvégezte az elektrotechnikai technikumot, háztartásigép-szerelőként dolgozott. Mindketten zsidó lányt vettek el, és mindkét fiúnak igazi zsidó esküvője volt, hűpével, ahogy kell. Amikor 1980-ban Alekszandernak megszületett a fia, Dávid, senki sem értett már Huszton a körülmetéléshez. Úgyhogy a feleségem Moszkvába vitte a kis unokánkat, ott csinálták meg a brit miláját. A kisebbik fiamnak két lánya van. Az idősebbik Olga, a zsidó neve Golde, 1989-ben született, a második Heléna, a zsidó neve Hendl, akit anyám tiszteletére neveztünk el, ő 1990-ben született. Mindegyik unokám ismeri a zsidó hagyományt, történelmet, vallást, szóval mindent, amit egy zsidónak ismernie kell. A nagyobbik unokám, Olga most egy vallásos zsidó iskolában tanul, Dnyepropetrovzszkban, most ott lakik internátusban. Persze, kicsit sajnálom, hogy nem lakik itthon, de tetszik a lánynak az iskola, és én elégedett vagyok.

Amikor az 1970-es években megkezdődött a zsidók tömeges kivándorlása Izraelbe, nagyon el akartam menni. Akkoriban sok barátom és rokonom elutazott [*Néhány ezer, többnyire magyarul beszélő szovjet zsidó – főleg beregszászi, huszti, munkácsi, ungvári és nagyszőlősi lakosok – az 1970-es évek végén engedélyt kapott az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területének elhagyására.* – A szerk.]. A nagybátyám, Mojse, akivel együtt voltunk a koncentrációs táborban, a családjával együtt elutazott az USA-ba. Jelenleg Brooklynban él. A nagynéném, Rivka néni, anyám nővére, na ő is elutazott Amerikába nagyszámú családjával. Ők is Brooklynban laknak. Hat lánya és két fia van, ott már körülbelül hetven unokája és dédunokája van. Minden lány vallásos zsidóhoz ment férjhez, és az esküvők is, a családok élete is, minden a zsidó tradíció szerint folyik. Gitl húgom is elment. A férje meghalt infarktusban pont az elutazás előtt. Zsidó szertartás szerint temették el a szvaljanai zsidó temetőben, a húgom pedig a fiával és a lányával együtt elutazott Izraelbe. Rehovotban él most. A lánya Izraelben ment férjhez, aztán elutazott a férjével az USA-ba, de a fia a családjával együtt Izraelben él. Természetesen nem akartam itt maradni. Csak egy akadály volt az utazásnak, a feleségem és a családja. Ők keményen megmondták, hogy az ő hazájuk a Szovjetunió, és sehová sem akarnak elutazni. Megpróbáltam persze hatni a feleségemre, de mégiscsak úgy jött ki a lépés, hogy itt maradtunk. Később aztán, az 1980-as években a nagyobbik fiam, Alekszander is elutazott

Izraelbe családotstul. Elmentek a húgomhoz Rehovotba. Nagyon jól fogadta a fiamat és a családját. Most ők is Rehovotban élnek. Alekszander fia, Dávid ott végezte el az iskolát, most katona. Leszerelés után egyetemre készül. A fiam egy cégnél dolgozik, amely számítógépek eladásával és javításával foglalkozik, nagyon meg van elégedve a munkájával és az életével. Nagyon örülök nekik. De nem akartam a fiammal együtt elutazni, túl késő már ilyen korban új életet kezdeni. Munkát már nem találhatok, ahhoz pedig semmi kedvem, hogy eltartott legyek, teher a nyakukon, ehhez nem szoktam hozzá.

Amikor az 1980-as évek végén elkezdődött a peresztrojka, szkeptikusan fogadtam, mint a szovjethatalom minden kezdeményezését. Sok ígélet, semmi eredmény. De bebizonyosodott, hogy tévedtem. Észrevehetőek voltak az eredményei. Szabadabban kezdtünk élni, az emberek már nem féltek, hogy rosszat mondanak, vagy olyan előtt beszélnek, aki előtt nem kéne. Abbamaradt a hívők üldözése, az emberek elkezdtek szabadon, semmit sem titkolva templomba járni, nyíltan megtartották a vallási ünnepeket. Fölpezsdült a zsidó élet. Megnyílt a „vasfüggöny”, amely az egész világtól elválasztotta a Szovjetuniót. Utazhattunk külföldre, meghívhattuk külföldön élő barátainkat magunkhoz. Én magam ugyan nem voltam külföldön, de a feleségem elutazott a nővéremhez, amikor az megbetegedett, és szüksége volt ápolásra. Vera sok élménnyel gazdagodva tért haza, és elismerte, hogy nem volt igaza, amikor nem akart elutazni. De az az idő már elmúlt...

Amikor a Szovjetunió széthullása után Ukrajna elnyerte a függetlenségét, 1991-ben, a zsidók újra lehetőséget kaptak, hogy zsidók legyenek a szó minden értelmében. Én úgy gondolom, hogy ma nincsen állami antiszemitizmus, vagyishogy alig van. Végso soron én még nem hallottam olyat, hogy valakit nem vettek volna föl egy állásba azért, mert zsidó. Itt van a Heszed, amely nagyon támogatja a zsidókat, különösen az öregeket és a kisgyerekes anyákat. Amióta 1999-ben a Kárpátalján létrehozták a Heszedet, Vladimir fiam ott dolgozik kurátorként. De már a zsidókból is kevés maradt. Sokan emigráltak, a világ minden táján élnek: az USA-ban, Kanadában, Izraelben, Németországban. És ma már a családok is többségükben keverték, a zsidó férfiak nem zsidó nőt vesznek el, a zsidó nő meg nem zsidóhoz megy férjhez. Most kevés ember jár a zsinagógába, pedig már szabad. Olyan is előfordul, hogy még a minján sem gyűlik össze. Nem akarnak elmenni, pedig most már szabadon lehetne. Nem kell az a fiataloknak vagy legalábbis a fiatalok túlnyomó többségének. Én elmegyek a zsinagógába szombatonként és az ünnepnapokon is, a többi napon otthon imádkozom. Fölteszem a tfilint a kezemre meg a homlokomra, ahogyan tanították gyerekkoromban, és imádkozom. Hiszen azelőtt, isten ments, hogy valamit is csináltunk volna szombaton, az után, hogy meggyújtották a gyertyát [*A zsidó ünnepek napnyugtakor kezdődnek, így a szombat /Sábát/ péntek este, az első csillag megjelenésével jön be, és szombat este, az első csillag megjelenésével ér véget. – A szerk.*]. Ha valaki megsértette a szombatot, az már meg volt szégyenítve, szégyen volt neki a zsinagógába menni vagy emberek közé. De manapság az ember megy a zsinagógába, a kezében aktatáska, a zsebében meg a pénz. Még az autóbuszra is fölszáll, és jegyet vesz, és a piacra megy a zsinagóga után vagy a boltba, mintha így kellene ennek lennie [*Vagyis nem tartják be a szombati munkavégzés tilalmára vonatkozó előírásokat, amelynek értelmében a vallásos zsidók szombaton még az imakönyvüket sem vitték kézben, sőt még a zsebkendőjüket sem, és közlekedési eszközre sem szállnak, autóba sem ülnek, valamint pénzügyletekkel, így fizetéssel sem foglalkozhattak. – A szerk.*]. Semmit sem csinálnak úgy, ahogy kéne. És senki sem gondol arra, hogy nem lehet örökké csak sérteni az Istent, és senki sem emlékszik arra, hogy két jeruzsálemi szentély is porig lett rombolva, ugyanazon a napon, Áv hónap

kilencedikén [lásd: Tisá Beáv], de más-más évben. Hogy miért volt ez? Mert nem tartották be a törvényeket. És most is megbünteti az Isten azokat, akik elhagyták a hitüket, és nem akarnak úgy élni, ahogy Isten rendelte nekik.